

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΓΙΑ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥΣ

Διπλωματική Εργασία

Θρησκευτικός τουρισμός στην Κρήτη και καταγραφή των υφιστάμενων δραστηριοτήτων προώθησης ταυτότητας του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος.

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια: Ντουντούμη Τζένη (195)

Επιβλέπων καθηγητής: Αποστολάκης Αλέξανδρος

Ηράκλειο, 2023

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί συνέπεια και πνευματική ιδιοκτησία της μεταπτυχιακής φοιτήτριας Ντουντούμη Τζένη καθώς παρουσιάζεται να είναι η συγγραφέας/δημιουργός του έργου. Η πρόσβαση στο κείμενο για ανάγνωση δεν υποδηλώνει σε καμία περίπτωση την αντιγραφή, αναπαραγωγή, πώληση, οποιαδήποτε εκμετάλλευση ή τροποποίηση της εργασίας χωρίς την άδεια της συγγραφέα.

Copyright © Ντουντούμη Τζένη, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το πρόγραμμα δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους εκείνους τους ανθρώπους που με βοήθησαν και με στήριξαν σε αυτό το ταξίδι. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κο Μαλάμο Αθανάσιο, καθώς η παρότρυνση του με οδήγησε στην επιλογή του συγκεκριμένου μεταπτυχιακού προγράμματος και στην στήριξη του καθ' όλη την διάρκεια του προγράμματος. Επίσης, ένα μεγάλο ευχαριστώ στον Πρεσβύτερο Γεώργιο Γεράκη και Γενικό Γραμματέα του Επικοινωνιακού και Μορφωτικού Ιδρύματος της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης, που με βοήθησε με τις πολύτιμες γνώσεις και συμβουλές του και που με εμπιστεύτηκε στην περάτωση των έργων. Ένα μεγάλο σε όλους τους συμμετέχοντες της έρευνας. Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω και εκτιμήσω την βοήθεια, κατανόηση, στήριξη και απέραντη ενθάρρυνσή της Ιωάννας. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου κο Αποστολάκη Αλέξανδρο για τις πολύτιμες συμβουλές και γνώσεις του.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τον θρησκευτικό τουρισμό καθώς και γίνεται προσπάθεια καταγραφής των υφιστάμενων δραστηριοτήτων ταυτότητας του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος της Κρήτης. Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια εισαγωγή αναφορικά με τον ερευνητικό πλαίσιο και την δομή της εργασίας. Στην συνέχεια, το δεύτερο κεφάλαιο αφορά τα θρησκευτικά ταξίδια, τα οποία φαίνεται να εντοπίζονται από τα αρχαία ακόμη χρόνια, με την έννοια του προσκυνηματικού ταξιδιού. Επιπροσθέτως, καταγράφονται τα χαρακτηριστικά και τα κίνητρα του θρησκευτικού τουρίστα και παρατηρούνται κάποιες διαφορές με τον προσκυνητή. Υστέρα, γίνεται αναφορά στην συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην οικονομία καθώς και το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της Κρήτης. Το ίδιο κεφάλαιο εμβαθύνει σε σημαντικές ενότητες του θρησκευτικού τουρισμού όπως είναι η διαχείριση, οι κίνδυνοι και η ανάδειξη. Ειδικότερα, σε αυτό το κεφάλαιο καταγράφονται τεχνικές διαχείρισης (ρυθμιστικές/ εκπαιδευτικές/ οικολογικές/ οικονομικές) όπως αυτές εντοπίζονται στην βιβλιογραφία, και αναλύονται οι κίνδυνοι που φαίνεται να πλαισιώνουν τον θρησκευτικό τουρισμό, τον ίδιο τον θρησκευτικό τουρίστα ή προσκυνητή και τα μνημεία/ ναούς/ κτίρια. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την καταγραφή των δραστηριοτήτων προώθησης της θρησκευτικής τουριστικής ταυτότητας όπως αυτή των πολιτιστικών διαδρομών καθώς και διαφόρων ενεργειών προώθησης. Το τρίτο κεφαλαίο αφορά την μεθοδολογία έρευνας και καταγράφει τις δραστηριότητες προώθησης ταυτότητας του θρησκευτικού προϊόντος όπως αυτές προέκυψαν από την έρευνα ενώ το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει στα αποτελέσματα της έρευνας. Το τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται σε προτάσεις ανάδειξης και τα συμπεράσματα σχετικά με τον θρησκευτικό τουρισμό.

Λέξεις Κλειδιά: θρησκευτικός τουρισμός, προσκυνητής, τουρισμός με βάση την πίστη, πολιτιστικός τουρισμός, εναλλακτικός τουρισμός, διαχείριση θρησκευτικού τουρισμού, θρησκευτικός τουρισμός στην Κρήτη, θρησκευτικό τουριστικό προϊόν, προώθηση θρησκευτικού τουρισμού

Abstract

This research examines religious tourism as well as attempts to record the existing identity activities of the religious tourist product of Crete. Specifically, in the first chapter there is an introduction regarding the research framework and the structure of the work. Next, the second chapter concerns religious journeys, which seem to be traced back to ancient times, in the sense of pilgrimage travel. In addition, the characteristics and motives of the religious tourist are recorded and some differences with the pilgrim are observed. Also, reference is made to the contribution of religious tourism to the economy as well as the competitive advantage of Crete. The same chapter delves into important sections of religious tourism such as management, risks and promotion. In particular, this chapter records management techniques (regulatory/educational/ecological/economic) as identified in the literature, and analyzes the risks that seem to frame religious tourism, the religious tourist or pilgrim himself and monuments/temples/buildings. The chapter concludes with the recording of activities for the promotion of religious tourist identity, such as cultural routes, as well as various promotional actions. The third chapter concerns the research methodology and records the activities promoting the identity of the religious product as they emerged from the research while the fourth chapter focuses on the results of the research. The last chapter refers to promotion proposals and conclusions regarding religious tourism.

Key words: religious tourism, pilgrim, faith-based tourism, cultural tourism, alternative tourism, religious tourism management, religious tourism in Crete, religious tourism product, promotion of religious tourism

Περιεχόμενα	
Ευχαριστίες	2
Περίληψη	3
Abstract	4
Ευρετήριο Εικόνων	7
Ευρετήριο Πινάκων	7
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	8
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	10
2.2 Ταξίδι και Θρησκεία	10
2.2 Θρησκευτικός Τουρίστας	12
2.3 Η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην οικονομία	13
2.3.1 Θρησκευτικά αναμνηστικά.....	15
2.4 Ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της Κρήτης	16
2.4.1 Ιστορία της Κρήτης.....	16
2.4.2 Γεωμορφολογία και κλίμα του νησιού.....	17
2.4.3 Λαϊκός πολιτισμός και τελετουργίες.....	18
2.4.4 Διατροφή.....	19
2.4.5 Ναοδομία και χριστιανικά μνημεία της Κρήτης.....	20
2.5 Κίνδυνοι και Θρησκευτικός Τουρισμός	23
2.5.1 Κίνδυνοι για το θρησκευτικό τουρισμό.....	23
2.5.2 Κίνδυνοι για το θρησκευτικό τουρίστα.....	24
2.5.3 Κίνδυνοι για τα μνημεία/ ναούς.....	25
2.6 Διαχείριση Θρησκευτικού Τουρισμού	26
2.6.1 Ρυθμιστικές τεχνικές διαχείρισης.....	26
2.6.2 Οικολογικές τεχνικές διαχείρισης.....	28
2.6.3 Οικονομικές τεχνικές διαχείρισης.....	29
2.6.4 Εκπαιδευτικές τεχνικές διαχείρισης.....	30
2.7 Ανάδειξη θρησκευτικού τουρισμού	31
2.7.1 Πολιτιστικές διαδρομές.....	31
2.7.2 Δραστηριότητες προώθησης θρησκευτικής τουριστικής ταυτότητας.....	33
2.7.3 Marketing.....	36
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	38
3.1 Σκοπός και στόχος της έρευνας	38
3.2 Πρωτογενής έρευνα	38

3.3	Δευτερογενής έρευνα.....	39
3.4	Ηθικά ζητήματα.....	39
3.5	Περιορισμοί έρευνας.....	39
3.6	Σχεδιασμός συνεντεύξεων	40
	ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	42
4.1	Αποτελέσματα παρατήρησης	42
4.1.1	INTERREG	42
4.1.2	RECULT MAGNUM	45
4.1.3	ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ	48
4.2	Αποτελέσματα συνεντεύξεων.....	54
	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	60
	Βιβλιογραφία.....	64

Ευρετήριο Εικόνων

Εικόνα 1 Canva	11
Εικόνα 2 Ιδία επεξεργασία	20
Εικόνα 3 Πύλη "Ορθόδοξη Κρήτη"	22
Εικόνα 4 Πύλη "Ορθόδοξη Κρήτη"	22
Εικόνα 5 Ταξινόμηση Κινδύνων	25
Εικόνα 6 Ρυθμιστικές Τεχνικές Διαχείρισης.....	27
Εικόνα 7 The scope of the concept of environment (source: Swarbrooke).....	28
Εικόνα 8 Οικολογικές Τεχνικές Διαχείρισης.....	29
Εικόνα 9 Οικονομικές Τεχνικές Διαχείρισης	30
Εικόνα 10 Εκπαιδευτικές Τεχνικές Διαχείρισης	31
Εικόνα 11 Οργανωτική Δομή Υπουργείου Τουρισμού	35
Εικόνα 12 Interreg Ψηφ. Απ. Αγ. Νήσων - Λογότυπο (2).....	42
Εικόνα 13 Interreg Ψηφ. Απ. Αγ. Νήσων - Λογότυπο.....	42
Εικόνα 14 ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Θεματικές πληροφορίες	43
Εικόνα 15 ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Δικαιούχος EMI ΙΑΚ.....	44
Εικόνα 16 ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Αποτελέσματα Πράξης	45
Εικόνα 17 Interreg Recult Magnum – Λογότυπο.....	45
Εικόνα 18 RECULT MAGNUM, Θεματικές πληροφορίες	46
Εικόνα 19 RECULT MAGNUM, Δικαιούχος EMI ΙΑΚ	47
Εικόνα 20 Economist, Ανακοίνωση συνεδρίου.....	48
Εικόνα 21 Επικοινωνιακό και Μορφωτικό Ίδρυμα - Λογότυπο	50
Εικόνα 22 Πρόσκληση Έκθεσης "Άγιοι Βρακοφόροι και Φουστανελάδες".....	51
Εικόνα 23 Logo ITB BERLIN.....	51
Εικόνα 24 Φωνογραφικό υλικό από την έκθεση ITB Berlin 2023	52
Εικόνα 25 Φυλλάδια από την έκθεση ITB Berlin 2023	53
Εικόνα 26 Ψηφιακό Αποσφράγισμα – Site.....	60
Εικόνα 27 Μείγμα του Μάρκετινγκ.....	62

Ευρετήριο Πινάκων

Πίνακας 1 Τεχνική έκθεση, Σχεδιασμός και Υλοποίηση 1ης Πρωτογενούς έρευνας 2022	17
Πίνακας 2 Τεχνική έκθεση, Σχεδιασμός και Υλοποίηση 1ης Πρωτογενούς έρευνας 2022	20
Πίνακας 3 Ορθόδοξη Κρήτη, Πολιτιστικές θρησκευτικές διαδρομές.....	21

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Μία από τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού που εντοπίζεται στην Κρήτη είναι αυτή του θρησκευτικού τουρισμού. Αυτό συμβαίνει διότι ο θρησκευτικός τουρισμός συνδέεται άρρηκτα με τον πολιτιστικό τουρισμό, που και στις δύο περιπτώσεις η Κρήτη κατακλύζεται από πολιτιστικού και θρησκευτικού ενδιαφέροντος περιεχόμενο. Ο συνδυασμός αυτός σε συνάρτηση με άλλους παράγοντες όπως η τοποθεσία, το κλίμα, η διατροφή, η φιλοξενία κ.α. δημιουργεί ένα μοναδικό θρησκευτικό τουριστικό προϊόν. Από την άλλη, αρκετοί είναι οι παράγοντες προώθησης και ανάδειξης της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς και κατ'επέκτασή της προώθησης της ταυτότητας του θρησκευτικού προϊόντος. Κάποιοι από τους παράγοντες είναι η γεωγραφική θέση, η ιστορία και ο πολιτισμός του τόπου, η κοινωνία και η πολιτική. Συγκεκριμένα, η ευνοϊκή θέση της χώρας και ιδιαίτερα της Κρήτης, το κλίμα και η ηλιοφάνεια, διευκολύνουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού. Επιπρόσθετα, ο πλούσιος θρησκευτικός - πολιτιστικός πλούτος του νησιού, η φιλόξενη διάθεση, τα ήθη, τα έθιμα και η παράδοση ενισχύουν την θρησκευτική τουριστική ταυτότητα. Οι παραπάνω παράγοντες σε συνεργασία με το κράτος, την πολιτεία και την Εκκλησία διαμορφώνουν και στηρίζουν την θρησκευτική εικόνα και αξιοποιείται κατάλληλα μέσω δράσεων, έργων, εκδηλώσεων, προγραμμάτων κατάρτισης κ.α. Για την υλοποίηση όλων των παραπάνω, η συμμετοχή της Εκκλησίας παίζει καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της θρησκευτικής ταυτότητας. Επίσης, ο συντονισμός και η συνεργασία του δημοσίου τομέα με του ιδιωτικού κρίνεται απαραίτητη. Οι εμπλεκόμενοι φορείς στοχεύουν στην αξιοποίηση διακρατικών, διασυνοριακών και διαπεριφερειακών έργων, στην αναζήτηση κονδυλίων και επενδύσεων, στην διαμόρφωση θρησκευτικής τουριστικής πολιτικής και άλλων σχετικών δράσεων με σκοπό την αξιοποίηση και ανάδειξη του θρησκευτικού πλούτου του νησιού.

Αναλυτικότερα, το ερευνητικό πλαίσιο της έρευνας διαμορφώνεται γύρω από την καταγραφή των υφιστάμενων δραστηριοτήτων προώθησης *branding* ταυτότητας του θρησκευτικού προϊόντος στην Κρήτη. Η καταγραφή των υφιστάμενων δραστηριοτήτων πραγματοποιείται από την ερευνήτρια μέσω ποιοτικής έρευνας. Συγκεκριμένα, γίνεται χρήση των εργαλείων της Παρατήρησης και Συνεντεύξεων ημι-δομημένης μορφής. Στόχος λοιπόν, της παρούσας έρευνας είναι η συλλογή και δημοσίευση των σημαντικότερων δραστηριοτήτων προώθησης του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος στην Κρήτη, όπως αυτές προκύπτουν τα τελευταία πέντε έτη καθώς και η καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης.

Το ερευνητικό ερώτημα στο οποίο εστιάζει η παρούσα έρευνα είναι αν και σε ποιες δράσεις έχει λάβει μέρος η Κρήτη στον τομέα της ανάδειξης της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς και του θρησκευτικού τουρισμού. Σκοπός λοιπόν της έρευνας, είναι να καταγραφούν οι υφιστάμενες δράσεις, να αξιολογηθούν και να αποτελέσουν κίνητρο για μεγαλύτερη διερεύνηση. Επιπλέον, το θέμα της έρευνας και γενικότερα ο θρησκευτικός τουρισμός και οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού φαίνεται να παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην τουριστική κοινότητα καθώς επίσης, φαίνεται να απασχολήσει πολλούς ερευνητές τα επόμενα χρόνια καθώς αποτελεί ένα επίκαιρο ζήτημα.

Το δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο εστιάζουν στην βιβλιογραφική ανασκόπηση. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο κεφάλαιο εντοπίζεται η έννοια του θρησκευτικού τουρισμού καθώς και των προσκυνηματικών περιηγήσεων. Στην συνέχεια, φαίνεται πως ο θρησκευτικός τουρισμός δεν αφορά μόνο τους καθαρούς προσκυνητές αλλά και τους ευσεβείς περιηγητές, τους

ανθρώπους που αγαπούν την τέχνη και πόσο μάλλον την βυζαντινή τέχνη, αφορά ακόμη τους λάτρεις των πολιτιστικών και λαϊκών τελετουργιών και εμπειριών. Ο θρησκευτικός τουρισμός πρόκειται για μια γρήγορη μορφή εναλλακτικού τουρισμού με ιδιαίτερη άνθηση τα τελευταία χρόνια ενώ είναι αναμφισβήτητο ότι πρόκειται για την παλαιότερη μορφή μετακίνησης στην ιστορία της ανθρώπινης ύπαρξης. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται εστιάζοντας στην συμβολή του θρησκευτικού τουρίστα στην οικονομία καθώς και τον ρόλο των αναμνηστικών αντικειμένων στην οικονομία και όχι μόνο.

Το τρίτο κεφάλαιο βασίζεται στην βιβλιογραφική ανασκόπηση αναφορικά με την διαχείριση του θρησκευτικού τουρισμού. Αναλυτικότερα, παρουσιάζονται οι κίνδυνοι γύρω από τον θρησκευτικό τουρισμό, τον θρησκευτικό τουρίστα και τέλος των μνημείων/ναών. Στην συνέχεια, στην ενότητα τεχνικές διαχείρισης καταγράφονται και αναλύονται οι ρυθμιστικές τεχνικές διαχείρισης, οι εκπαιδευτικές τεχνικές διαχείρισης, οι οικολογικές τεχνικές διαχείρισης και οι οικονομικές τεχνικές διαχείρισης. Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις πολιτιστικές διαδρομές, οι οποίες αποτελούν ισχυρή τουριστική πρακτική και φαίνεται να συμβάλουν θετικά στην τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Επίσης, καταγράφονται διάφορες δραστηριότητες προώθησης, στις οποίες δραστηριότητες, η συμμετοχή και η συνεργασία του ιδιωτικού με του δημοσίου καθώς και εκκλησιαστικού τομέα κρίνεται αναγκαίες. Τέλος, το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την αναφορά ενεργειών προώθησης γύρω από την ανάδειξη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος. Η μεθοδολογία έρευνας και τα συμπεράσματα της έρευνας εντοπίζονται στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο αντίστοιχα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

2.2 Ταξίδι και Θρησκεία

Το περιβάλλον του θρησκευτικού τουρισμού καθώς και ο θρησκευτικός τουρίστας, παρουσιάζουν ενδιαφέρον διότι ο άνθρωπος ως θρησκευτικό ον είναι εκ φύσεως αναπόσπαστα συνδεδεμένος με τον Θεό και την θεία λατρεία. Καθώς η θρησκεία εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την ανθρώπινη ύπαρξη έτσι το προσκύνημα αποτέλεσε ένα από τις βασικότερες μεθόδους έκφρασης της πίστης και της αφοσίωσης (Munro, 2017). Ο προσκυνητής παράλληλα, με βάση τους (Bowman, 1991) και (Βορουτζεν, 2017) εκφράζει την πίστη του ενώ την ίδια στιγμή αναζητά την λύση των προβλημάτων και ανησυχιών του. Ειδικότερα, φαίνεται πως οι άνθρωποι εδώ και χρόνια ταξίδευαν από μέρος σε μέρος μόνο και μόνο για να έρθουν σε επαφή με τα θεία και αυτό είχε ως συνέπεια να δημιουργηθούν ηθικοί κανόνες και κώδικες, πρακτικές και αξίες.

Μέσω του θρησκευτικού τουρισμού, ο επισκέπτης γίνεται “προσκυνητής”. Οι πιστοί επισκέπτονται ιερούς τόπους με σκοπό το προσκύνημα δηλαδή της εκπλήρωσης ενός τάματος ή της κάθαρσης ή ακόμη και την συγχώρεση των αμαρτιών. Το νόημα του προσκυνήματος λοιπόν, είναι, ο άνθρωπος να εναποθέσει το “είναι” του στα χέρια του Θεού. Με αυτόν τον τρόπο το προσκύνημα γίνεται μέσο επικοινωνίας του Θεού με τον άνθρωπο. Αυτό το μέσο επικοινωνίας φαίνεται να επιδιώκουν οι τουρίστες και το φαινόμενο αυτό αποτελεί τον θρησκευτικό τουρισμό (Μοίρα, 2003).

Με βάση το Ελληνικό Υπουργείο Τουρισμού στο «Σχέδιο Νόμου Υπουργείου Τουρισμού», στο Άρθρο 2 θεματικός τουρισμός «*νοείται κάθε ειδική μορφή βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης με στόχο να ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση του επισκέπτη – τουρίστα με το φυσικό περιβάλλον, τον ανθρώπινο παράγοντα, τις περιφέρειες, τους δήμους και τις κοινότητες και να προωθήσει την ανάπτυξη δραστηριοτήτων που ενισχύουν οικονομικά και κοινωνικά τις περιοχές συμβάλλοντας στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης και την ευημερία των πολιτών, καθώς και προστατεύοντας το περιβάλλον και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία του κάθε τόπου*» (Ελληνικό Υπουργείο Τουρισμού, 2018).

Επίσης, ως θρησκευτικός και προσκυνηματικός τουρισμός όπως αναφέρεται στο Άρθρο 11 «*ορίζεται το σύνολο εκείνο των τουριστικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τη διενέργεια ταξιδιού μεμονωμένων ατόμων ή οργανωμένων ομάδων σε τόπους, χώρους και μνημεία θρησκευτικής σημασίας για λόγους θρησκευτικού, πολιτιστικού, εκπαιδευτικού και ενημερωτικού ενδιαφέροντος και προσκυνηματική περιήγηση: Όλο το παραπάνω σύνολο των δραστηριοτήτων όταν διενεργείται με κεντρικό κίνητρο ή το προσκύνημα, ή/και την συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές/ εκδηλώσεις, ή/και την εκπλήρωση τάματος*» (Ελληνικό Υπουργείο Τουρισμού, 2018).

Αν και το φαινόμενο του τουρισμού υφίσταται εδώ και χρόνια, ο όρος τουρισμός είναι σχετικά νέος εφόσον εντοπίστηκε ως έννοια μόλις τον 19^ο αιώνα. Η λέξη τουρισμός ή τουρίστας προέρχεται από την γαλλική λέξη *tour*. Οι Lanquar και Raynouard αξιολογούν πως ο όρος

έγινε γνωστός μέσω των Άγγλων περιηγητών, οι οποίοι συνήθιζαν να κάνουν μεγάλα ταξίδια στην υπόλοιπη Ευρώπη (Lanquar & Raynouard, 1981). Για τον σαφή ορισμό βέβαια, γίνεται μια προσπάθεια απόδοσης μόλις τον 20^ο αιώνα, όπου και παρατηρείται μεγάλος αριθμός μετακινήσεων με στόχο την εξερεύνηση και την προσωπική ευχαρίστηση. Φαίνεται πως οι άνθρωποι εκδήλωσαν περισσότερο από κάθε άλλη φορά την ανάγκη για τουριστική δραστηριότητα και το γεγονός αυτό επικρατεί έως και σήμερα καθώς ο τουρισμός αντιμετωπίζεται ως ένα εκπληκτικό φαινόμενο. Συγκεκριμένα, ο τουρισμός γνώρισε τέτοια ανάπτυξη που αποτελεί πλέον έναν από τους πιο αναπτυσσόμενους οικονομικούς τομείς παγκοσμίως, με βάση τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού.

Εικόνα 1 Canva

Υπάρχει μια άρρηκτη σύνδεση της έννοιας του τουρισμού με τον θρησκευτικό και τον πολιτισμικό τουρισμό καθώς όπως προαναφέρθηκε οι μετακινήσεις για θρησκευτικούς λόγους εντοπίζονται ήδη από την αρχαιότητα (Zamani-Farahani & Eid, 2016). Συγκεκριμένα, ο Ηρόδοτος στην προσπάθειά του να ολοκληρώσει το σύγγραμμά του, ταξίδεψε σε αρκετές χώρες με αποτέλεσμα να έρθει σε επαφή με διαφορετικές κουλτούρες και πολιτισμούς, θρησκείες και βιώματα. Επιπλέον, στην αρχαία Ελλάδα τα προσκυνήματα σε ιερούς ναούς και τόπους ήταν ήδη διαδεδομένα καθώς πολλοί ήταν οι προσκυνητές που αναζητούσαν θεραπεία, βοήθεια ή χρησμό. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελούν τα μαντείο των Δελφών, ιερό του Ασκληπιού, ιερό του Δία κ.α.. (Μοίρα, 2019). Αργότερα, η επίσκεψη σε ιερούς τόπους συνεχίστηκε και καθιερώθηκε και από τους Χριστιανούς, οι οποίοι αντιμετώπιζαν την επίσκεψη σε ιερό μέρος ως ψυχική ανάγκη. Αξίζει να σημειωθεί η στάση του Βυζαντίου προς τους ταξιδιώτες, η οποία στάση βασίστηκε στην πολιτική της αρχαίας Ελλάδας για την φιλοξενία. Ειδικότερα, η φιλοξενία ήταν τόσο σημαντική και σπουδαία που

λειτουργούσαν πανδοχεία που εξυπηρετούσαν τους ταξιδιώτες αναφορικά με την στέγη και την τροφή τους (Constantelos, 1968).

Αξιοσημείωτο είναι, ότι παλαιότερα οι προσκυνητές ταξιδιώτες ήταν εξοικειωμένοι με την παρουσία δυσμενών συνθηκών. Προφανώς, η δημιουργία μέσων μετακίνησης είναι σχετικά πρόσφατη εξέλιξη, αν αναλογιστεί κανείς ότι τα ταξίδια με θρησκευτικό χαρακτήρα εμφανίζονται από την προϊστορική εποχή. Οι άνθρωποι φαίνεται να ταξίδευαν μέρες ολόκληρες για να φτάσουν στον τελικό τους προορισμό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ακόμη και την περίοδο του Μεσαίωνα καταγράφονται προσκυνηματικά και θρησκευτικά ταξίδια (Smith, 1992). Επιπρόσθετα, τα ταξίδια των χριστιανών προς τους Αγίους Τόπους παρουσιάζουν ενδιαφέρον καθώς ερχόντουσαν αντιμέτωποι με αλλόκοτες καιρικές συνθήκες, κάνοντας το ταξίδι εξαιρετικά επικίνδυνο και πολλές φορές επίπονο. Επίσης, το ταξίδι προς τους Άγιους Τόπους ήταν τέτοιου βαθμού δυσκολίας που οι άνθρωποι διευθετούσαν τα οικονομικά τους αλλά και όχι μόνο ζήτημα πριν από την αναχώρησή τους (Collins-Kreiner & Nurit, 2000).

Το ταξίδι που πραγματοποιεί ένας θρησκευτικός τουρίστας διακρίνεται σε δύο κατηγορίες, με την πρώτη να δίνει έμφαση στον προορισμό και την δεύτερη στο πνευματικό ταξίδι. Παρόλα αυτά, η πράξη αυτή ενδέχεται να μην ωθείται από θρησκευτικές προκλήσεις αλλά από πολιτιστικά ή πολιτισμικά ερεθίσματα (Βαγιόνης & Σκούλτσος, 2016). Και στις δύο περιπτώσεις, η ολοκλήρωση του ταξιδιού παρουσιάζει λυτρωτικό χαρακτήρα.

2.2 Θρησκευτικός Τουρίστας

Η θρησκευτική πίστη θεωρείται η κινητήρια δύναμη στην περίπτωση των ανθρώπων που ταξιδεύουν για να προσκυνήσουν. Με άλλα λόγια ο προσκυνητής, είναι ο άνθρωπος που οδηγείται σε έναν τόπο λατρείας από την πίστη του στο θεό. Η διαδικασία του προσκυνήματος κρίνεται πολλές φορές αναγκαία είτε για προσωπικούς λόγους είτε γιατί ορίζεται από την ανάλογη θρησκεία. Και στις δύο περιπτώσεις ο προσκυνητής είναι ο πιστός προς την θρησκεία του, ο οποίος ταξιδεύει με σκοπό να προσκυνήσει τον θεό του (Ali, Maharani, & Untari, 2019). Ο άνθρωπος που θα ταξιδέψει με σκοπό το προσκύνημα συνήθως απέχει από την διασκέδαση ή τουλάχιστον δεν είναι προτεραιότητα. Σε αντίθεση με τον θρησκευτικό τουρίστα ο οποίος, ταξιδεύει σε ένα θρησκευτικό τόπο αναζητώντας την εμπειρία, την γνώση, την επαφή με την θρησκεία και τον πολιτισμό αλλά παράλληλα αναζητά την διασκέδαση. Επίσης, στην περίπτωση του προσκυνητή δεν φαίνεται σε καμία περίπτωση να ταξιδεύει επηρεασμένος από την ομορφιά του προορισμού ή την μοναδική στον κόσμο αρχιτεκτονική του ναού. Αντιθέτως, ταξιδεύει επηρεασμένος από την πίστη του στο θεό με μοναδικό κίνητρο το προσκύνημα (Smith, 1992).

Αναμφισβήτητα, ο θρησκευτικός τουρίστας πλαισιώνεται τόσο από θρησκευτικού χαρακτήρα κίνητρα όσο και πολιτιστικού ή και άλλα. Το κίνητρο του θρησκευτικού τουρίστα φαίνεται να μην είναι μόνο ένα καθώς επηρεάζεται από γεγονότα και συμβάντα. Για τους Collins και Nurit τα καθαρόαιμα προσκυνητικά κίνητρα είναι αυτά που διαφοροποιούν τον προσκυνητή από τον θρησκευτικό τουρίστα. Επίσης, το κίνητρο μπορεί να είναι μία εκδήλωση ή ένα γεγονός που λαμβάνει τόπο ή ένα τάμα. Πολλοί είναι οι προσκυνητές αλλά και οι θρησκευτικού τουρίστες που επιλέγουν να ταξιδέψουν σε ένα θρησκευτικό μνημείο ή τόπο, επηρεασμένοι από τις εποχικές εκδηλώσεις, γιορτές, δρώμενα. (Collins-Kreiner & Nurit, 2000).

Έτσι στις μέρες μας, ο θρησκευτικός τουρίστας δεν ταυτίζεται απόλυτα με τον προσκυνητή. Ο προσκυνητής του σήμερα διακρίνεται από τα ίδια χαρακτηριστικά και πιστεύω με τον προσκυνητή του παρελθόντος. Από την άλλη ο θρησκευτικός τουρίστας διαφοροποιείται καθώς μπορεί να ξεκινήσει με σκοπό την αναζήτηση του θείου, καθιστώντας το θρησκευτικό κίνητρο βασικό λόγο μετακίνησης, πλέον όμως προστίθενται και άλλες παράμετροι όπως ο θαυμασμός για μία συγκεκριμένη θρησκεία, ή η περιέργεια, εξερεύνηση κ.α. Για παράδειγμα είναι πολλοί οι άνθρωποι που επιλέγουν να κάνουν θρησκευτικό τουρισμό ανεξαρτήτως θρησκείας παρασυρόμενοι από τον θαυμασμό τους για έναν θρησκευτικό τόπο ή από τα θρησκευτικά μνημεία. Επίσης, ο θρησκευτικός τουρίστας σήμερα, επιθυμεί να έχει τα οφέλη της τουριστικής εμπειρίας και να συνδυάσει πολλές φορές και άλλες μορφές εναλλακτικού τουρισμού (Λαγός & Χριστογιάννη, 2006).

Ο θρησκευτικός τουρίστας, είναι ένα οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις με αποτέλεσμα να πρέπει να λαμβάνει και την ανάλογη προσοχή και μεταχείριση. Ο θρησκευτικός τουρίστας δεν παύει να είναι τουρίστας και αυτό τον διαφοροποιεί από τον προσκυνητή για ευνόητους λόγους. Παρόλα αυτά, και στις δύο περιπτώσεις απαιτείται μια σειρά διεργασιών και δραστηριοτήτων με σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών τους. Σε αυτές τις δραστηριότητες συμβάλουν ξενοδοχειακές μονάδες, τουριστικά πρακτορεία, εστιατόρια, καταστήματα και πολλές άλλες επιχειρήσεις. Εκτός από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, καθοριστικό ρόλο έχουν οι φορείς της εκκλησίας ή των ναών καθώς και τα σχετικά υπουργεία ή οι δημόσιοι φορείς/ οργανισμοί. Η διαχείριση των είτε των θρησκευτικών τουριστών είτε των προσκυνητών απαιτεί συλλογικότητα και μεθοδικότητα (Μοίρα, 2019).

2.3 Η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην οικονομία

Η επίδραση του θρησκευτικού τουρισμού στην οικονομία είναι σημαντική. Επίσης, ο προσκυνηματικός τουρισμός του τότε έχει συμβάλει στην οικονομική άνθιση του σύγχρονου τουρισμού καθώς λειτουργούσε και λειτουργεί ως κίνητρο μετακίνησης (Πολύζος Σ. , 2010). Πολλοί επηρεασμένοι από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις και γιορτές ενός τόπου, επιλέγουν να ταξιδέψουν με σκοπό να συμμετέχουν ενεργά είτε απλά για να το παρακολουθήσουν. Αυτό έχει ως συνέπεια να ελκύει ενδιαφερόμενους και το γεγονός αυτό φαίνεται να συμβάλει στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού και αύξηση της οικονομίας του τόπου.

Φυσικά παρατηρούνται θετικές και αρνητικές επιδράσεις, οι οποίες αξιοποιούνται και αξιολογούνται ανάλογα, από τους αρμόδιους επιστήμονες και ερευνητές. Γενικά, παρατηρείται ότι οι συνέπειες του τουρισμού στην οικονομία τείνουν να είναι θετικές και πως η βιομηχανία του τουρισμού γενικότερα συμβάλει στην ανάπτυξη της οικονομίας μιας χώρας (Chang, McAleer, & Ramos, 2020). Εξαιτίας αυτού, ο θρησκευτικός τουρισμός φαίνεται να επιφέρει θετικές συνέπειες στον οικονομικό τομέα καθώς αποτελεί ειδική μορφή τουρισμού, όπως για παράδειγμα μέσω της αύξησης των ευκαιριών απασχόλησης σε διάφορους κλάδους όπως της σίτισης, της ξενάγησης, μεταφοράς κ.α. (Πολύζος Σ. , 2015). Επίσης, αρκετές είναι οι περιοχές εκείνες που παρουσίασαν περιφερειακή ανάπτυξη λόγω της σωστής και επιμελημένης ανάδειξης ενός θρησκευτικού μέρους, ναού, μονοπατιού κ.α. Η επιμελημένη ανάδειξη φυσικά συνεπάγεται με την δημιουργία νέων ή με την βελτίωση των υπαρχόντων έργων υποδομής. Κατά συνέπεια, για να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε οικονομική ανάπτυξη μέσω οποιοδήποτε μορφής τουρισμού, θα πρέπει να υπάρχει συνεργασία και προθυμία από

τους ανάλογους φορείς και υπουργεία. Τα οφέλη που προκύπτουν από την ανάδειξη των τουριστικών πολιτισμικών/θρησκευτικών μνημείων εκτός από οικονομικά είναι και κοινωνικά. Και αυτό διότι συμβάλλουν στην ανάδειξη της κουλτούρας και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της περιοχής ή ακόμη και της χώρας και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να την προώθηση της παγκόσμιας ειρήνης (Hall, 2007).

Σημαντικό αντίκτυπο στην οικονομία έχουν οι επιχειρήσεις και οι οργανισμοί που εργάζονται γύρω από τον θρησκευτικό τουρισμό. Για την ακρίβεια, οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον χώρο του θρησκευτικού τουρισμού καλούνται να είναι σε θέση να αναγνωρίσουν την διαφορά ανάμεσα σε ένα απλό τουρίστα με έναν θρησκευτικό τουρίστα ή προσκυνητή. Επίσης, καλούνται να είναι σε θέση να παρέχουν και να προσφέρουν ένα εύρος υπηρεσιών τόσο γενικές όσο και εξειδικευμένες. Με άλλα λόγια, πρέπει να κατανοούν και να αναγνωρίζουν τις ανάγκες της κάθε περίπτωσης και να τις διαχειρίζονται. (Μοίρα, 2019). Η βιομηχανία του τουρισμού συμβάλει ενεργά στην οικονομική ανάπτυξη ειδικά των νησιωτικών κρατών ή τόπων (Hall, 2007). Επιπλέον, παρατηρείται πως σε τόπους ή χώρες με μειωμένους πόρους, ο τουρισμός συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη (Cleverton, 1979). Κατά την άποψη του Σφακιανάκη, ένας θρησκευτικός προορισμός που δεν συνδυάζει και άλλες μορφές τουρισμού όπως για παράδειγμα το πολιτιστικό στοιχείο, υστερεί των άλλων προορισμών, θρησκευτικών ή μη (Σφακιανάκης, 2000). Αναμφισβήτητα λοιπόν, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας/ τόπου, ειδικά μιας χώρας όπως η Ελλάδα, που περιβάλλεται από θρησκευτικά μνημεία απείρου κάλους και φυσικών πόρων με θρησκευτικότητα και ιερότητα. Αυτό φαίνεται να αναγνωρίζεται από το Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (ΠΟΤ) όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα «Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων», το οποίο διαχωρίζει τον θρησκευτικό τουρισμό από τις άλλες μορφές, θεωρώντας το ως μια από τις πιο ανθεκτικές μορφές τουρισμού, καταγράφοντας κάθε χρόνο περίπου 300 εκατομμύρια ταξιδιώτες να επιλέγουν να επισκεφτούν θρησκευτικούς προορισμούς (Δανδόλου, 2020). Επιπλέον, φαίνεται να επιδιώκουν ενέργειες ανάδειξης του θρησκευτικού πλούτου, αναγνωρίζοντας την σπουδαιότητα και την αναγκαιότητα αυτών. Σημαντικό είναι λοιπόν, να δίνεται έμφαση και στο εξωτερικό περιβάλλον ενός μνημείου/ τόπου καθώς η μετάβαση, ο επισιτισμός, η διαμονή και η μεταφορά συμβάλλουν ενεργά στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου αλλά και στην προβολή και διαφήμιση του.

Αναμφίβολα, ο τομέας του τουρισμού, έχει συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών σχεδόν όλου του κόσμου. Κράτη και τοπικές κοινότητες αδημονούν για τα θετικά εκείνα στοιχεία που φέρνει η τουριστική περίοδος. Καθώς ο θρησκευτικός τουρισμός είναι μία από τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού δεν θα μπορούσε να μη λαμβάνει ανάλογη μεταχείριση και να μην επωφελείται αντιστοίχως. Η προσέλευση θρησκευτικών τουριστών και προσκυνητών φέρει αύξηση της απασχόλησης, νέες προσλήψεις είτε στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο τομέα, χωρίς περιορισμό ειδικότητας ή κλάδου. Επιπλέον, ο θρησκευτικός τουρισμός ενισχύει την επέκταση της τουριστικής περιόδου καθώς μεγάλες εορτές και εκδηλώσεις άυλης θρησκευτικής κληρονομιάς λαμβάνουν μέρος σε περιόδους εκτός της τυπικής καλοκαιρινής σεζόν. Ειδικότερα, η Κρήτη χαρακτηρίζεται για την καλοκαιρινή τουριστική σεζόν και όχι τόσο έως καθόλου για την χειμερινή. Η ανάδειξη λοιπόν εκδηλώσεων και εορτών που λαμβάνουν μέρος τον Δεκέμβριο μήνα όπως οι τελετουργίες με ζώα στη Μεσαρά ή οι ιαματικές τελετουργίες στο ιερό σπήλαιο ή ακόμη και γνωστή σε όλους εορτή των Χριστούγεννων, συμβάλλουν στην ανάδειξη και ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής άνθισης (Ψιλάκης, 2005).

Συμπερασματικά, φαίνεται πως πέρα από την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού είναι ανεκτίμητης αξίας καθώς δημιουργεί και χαρίζει στους επισκέπτες αναμνήσεις και εμπειρίες ζωής. Οι αναμνήσεις αυτές διαφέρουν σε πνευματικότητα και υπόσταση διότι συνοδεύονται από την ιερότητα του χώρου/ναού. Η μοναδική αυτή εμπειρία οδηγεί τους επισκέπτες σχεδόν όλες τις φορές να βιώνουν κάτι μαγικό ειδικά όταν λαμβάνουν μέρος σε εορτές των Χριστουγέννων ή του Πάσχα. Η επαφή του επισκέπτη με τα θρησκευτικά μνημεία και κειμήλια, με τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς, με τα κρητικά μοναστήρια και την αρχιτεκτονική ή την διακόσμηση και την ζωγραφική, έχει ως αποτέλεσμα στο να φέρει τους ανθρώπους πιο κοντά με την πολιτιστική θρησκευτική κληρονομιά και επιτυγχάνεται η μείωση της ξενοφοβίας και της επιθετικότητας απέναντι στα ήθη και τα έθιμα άλλων λαών.

2.3.1 Θρησκευτικά αναμνηστικά

Σχεδόν πάντα, μία τουριστική εμπειρία ολοκληρώνεται με την αγορά ενός αναμνηστικού αντικειμένου ή αλλιώς *souvenir*. Η έννοια *souvenir* έχει επίσης ρίζες από την Γαλλία όπως και η λέξη *tourism*, και ουσιαστικά είναι αντικείμενα τα οποία συνδέουν ένα μέρος όπως ένα μνημείο ή μια εμπειρία όπως μία διαδρομή, με μία ανάμνηση. Το ενθύμιο αυτό λοιπόν, αποτελεί πλέον μια αναδρομή στο παρελθόν και άλλες φορές αποτελεί ακόμη και απόδειξη παρουσίας σε ένα μέρος (Gordon, 1986). Αναμφισβήτητα, τα αναμνηστικά αυτά αντικείμενα εντοπίζονται σε όλο τον κόσμο και πολλές φορές διαφημίζονται τόσο επιτυχημένα που κάποιες φορές οι επισκέπτες αναζητούν ένα συγκεκριμένο *souvenir* το οποίο είχαν ανακαλύψει ήδη πριν από το ταξίδι τους. Η βιομηχανία των *souvenirs* είναι τεράστια και η παραγωγή και μεταπώληση, συμβάλει κατά μεγάλο ποσοστό στην οικονομική ανάπτυξη των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται γύρω από τον τουρισμό. Επίσης, παρατηρείται πως η τιμή ενός αναμνηστικού αντικειμένου διαφέρει αναλογικά με το πόσο κοντά ή μακριά βρίσκεται από το τουριστικό σημείο ενδιαφέροντος (Pine & Gilmore, 1999). Επιπρόσθετα, αρκετές είναι οι μελέτες οι οποίες αποδεικνύουν εν μέρει ότι ουσιαστικό μέρος της τουριστικής δαπάνης κατέχει η αγορά αναμνηστικών αντικειμένων είτε για προσωπική ευχαριστήση είτε για προσφορά ως δώρο (Litirell, et al., 1994). Στην πραγματικότητα όμως, δεν επωφελούνται μόνο οι ιδιωτικές επιχειρήσεις γύρω από το σημείο ενδιαφέροντος αλλά και το ίδιο το σημείο ενδιαφέροντος. Πολλά, από τα θρησκευτικά μνημεία, ναοί και μοναστήρια, διαθέτουν ένα χώρο που λειτουργεί ως *souvenir shop*, δηλαδή κατάστημα πώλησης αναμνηστικών αντικειμένων. Τα αντικείμενα αυτά δεν είναι απαραίτητα μικρογραφίες ή κάρτες ή μπλουζάκια αλλά μπορεί να είναι οποιοδήποτε αντικείμενο, φαγητό ακόμη και ποτό. Η Gordon προσπάθησε να κατηγοριοποιήσει κάποια από αυτά τα αντικείμενα εντάσσοντας τα σε πέντε είδη: με αυτά που αποτελούνται από έντυπη μορφή, αντικείμενα φυσικής προέλευσης, αναμνηστικά από το τόπο, αναμνηστικά που δεν αναπαράγουν το τόπο αλλά κάτι σχετικό με αυτό και τέλος προϊόντα της κοινότητας (Gordon, 1986).

Η εμπορευματοποίηση της εμπειρίας φυσικά λαμβάνει χώρο και στα θρησκευτικά αναμνηστικά. Φυσικά τα θρησκευτικά *souvenirs* δεν διαφέρουν από τα οποιαδήποτε *souvenirs*. Τα αναμνηστικά αυτά λειτουργούν και πάλι ως σύμβολο ανάμνησης και αναπόλησης ενός συγκεκριμένου τόπου, ναού ή μοναστηριού. Άλλες φορές λειτουργούν ως λάφυρο ολοκλήρωσης ενός τάματος και άλλες ως φυλαχτά. Ήδη από τα πολύ παλιά χρόνια φαίνεται πως οι προσκυνητές δεν γυρνούσαν πίσω με άδεια χέρια καθώς έφερναν μαζί τους "ιερά αντικείμενα" από τον τόπο προσκυνηματος. Σε πολλές περιπτώσεις τα αντικείμενα αυτά είχαν τελετουργικές ιδιότητες για τους προσκυνητές και σε άλλες αποτελούσαν δώρα προς την οικογένεια και φίλους. Αυτό με τα χρόνια οδήγησε στην κατασκευή και πώληση αναμνηστικών με θρησκευτικό νόημα ή ιδιαίτερης θρησκευτικής σημασίας με αποτέλεσμα την έντονη ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας γύρω από τον κλάδο (Swanson & Timothy,

2012). Τα αντικείμενα που αναζητούν οι προσκυνητές είναι συνήθως φυλαχτά, προσευχητάρια, βιβλία, εικόνες, σταυροί κ.α.. Στην περίπτωση των θρησκευτικών τουριστών μεταξύ άλλων, αναζητούν μπλούζες, κούπες, διακοσμητικά κ.α., τα όποια απεικονίζουν θρησκευτικά σύμβολα.

2.4 Ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της Κρήτης

2.4.1 Ιστορία της Κρήτης

Η Κρήτη ανέκαθεν ήταν ένα μέρος υψίστης σημασίας καθώς αποτελούσε τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν μια γέφυρα ανάμεσα στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Από τα πανάρχαια χρόνια, αποτελούσε κομβικό σημείο λόγω της γεωγραφικής της θέσης αλλά και αξιοσημείωτο νησί λόγω του πολιτισμού που ανέπτυξε περίπου στα μέσα της 5ης χιλιετίας και γύρω στο 3500 π.Χ. Η Κρήτη ως νησί είχε τόσο μεγάλη επίδραση που πρωταγωνίστησε αρκετές φορές στην ελληνική μυθολογία. Άλλωστε, στην Κρήτη γεννήθηκε ο Δίας και πήραν μορφή ο Μίνωας, ο Δαίδαλος και ο Μινώταυρος όπως και πολλοί άλλοι. Επιπροσθέτως, μέσω της πλούσιας σε θεματολογία μυθολογίας της Κρήτης, έχουν καταγραφεί διάφορα ονόματα για το νησί κατά τη αρχαιότητα. Μερικά από αυτά είναι Δολιχή, Αερία, Μακαρόνησος (τόπος που κατοικούν ευτυχημένοι κάτοικοι), Κουρίτης κ.α.. Η ονομασία Κρήτη φαίνεται να πηγάζει είτε κατά τον Όμηρο στο γιο του Δία, τον Κρήτα είτε στην νύμφη Κρήτη (Χρηστάκης & Πατεράκης, 1995). Επίσης, γνώρισε μεγάλους πολιτισμούς με σημαντικά κέντρα όπως την Κνωσό, τη Φαιστό, των Μαλίων και του Ζάκρου όπως και πολλών άλλων και φαίνεται να δραστηριοποιούταν στην ναυτιλία και το εμπόριο. Αναφορικά με την καταγωγή των Κρητών οι απόψεις δίστανται καθώς κάποιοι υποστήριζαν πως προέρχονται από λαούς της Αφρικανικής ηπείρου όπως για παράδειγμα την Αίγυπτο, και άλλοι επιμένουν πως οι πρώτοι Κρήτες ήταν άνθρωποι από το Ελλαδικό ή/ και βαλκανικό τόπο.

Η συνέχεια της ιστορίας βρίσκει την Κρήτη στο επίκεντρο των Ρωμαίων καθώς το νησί ήταν σε εξαιρετική γεωγραφική θέση. Στην πορεία διαμορφώνεται σε ένα χριστιανικό κέντρο με αμέτρητα βυζαντινά μνημεία και κτίσματα. Βέβαια, φαίνεται πως οι άνθρωποι που συνέβαλαν αρχικά στην διάδοση του χριστιανισμού στην Κρήτη ήταν Εβραίοι Κρητικοί (Χρηστάκης & Πατεράκης, 1995). Επιπρόσθετα, η στάση του Αποστόλου Παύλου στο νησί κατά την διάρκεια του ταξιδιού του προς την Ρώμη με σκοπό την διάδοση του Χριστιανισμού και διδάσκοντας για τον Ιησού Χριστό έπαιξε σημαντικό ρόλο όπως και για όλη την υπόλοιπη Ελλάδα, η οποία και επηρεάστηκε από την εμφάνιση του. Σημαντικό γεγονός αποτελεί η ανάθεση του Αποστόλου Παύλου στον Τίτο, ο οποίος ήταν κρητικής καταγωγής, την διαμόρφωση εκκλησίας με αποτέλεσμα την ίδρυση εννέα επισκοπών σε διάφορες πόλεις της Κρήτης. Κατά τη περίοδο αυτή και ύστερα φαίνεται να ιδρύονται αρκετά μοναστήρια, εκκλησίες καθώς και ακμάζει η βυζαντινή τέχνη και η Κρητική Αναγέννηση. Μία από τις σημαντικές προσωπικότητες μέχρι και σήμερα, ο οποίος παρουσίασε ασύλληπτη ζωγραφική ικανότητα και άφησε εξαιρετικά έργα, είναι ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ή γνωστός ως El Greco. Στο πέρασμα των αιώνων στην Κρήτη, έχουν συμβεί σημαντικά γεγονότα τα οποία καθόρισαν και επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τους ανθρώπους της όπως η ενετοκρατία, η τουρκοκρατία αργότερα και πιο σύγχρονα η Μάχη της Κρήτης.

2.4.2 Γεωμορφολογία και κλίμα του νησιού

Το μορφολογικό έδαφος της Κρήτης είναι ορεινό καθώς αποτελείται από βουνά. Ο συνδυασμός βουνού και θάλασσας, κοιλάδων και οροπεδίων κάνει το νησί ιδιαίτερα ελκυστικό προορισμό. Το έδαφος χαρακτηρίζεται ως άγριο και αφιλόξενο στο μεγαλύτερο του μέρος παρόλα αυτά όμως δεν απουσιάζουν οι εύφοροι κάμποι, πεδινές εκτάσεις με πλούσια χλωρίδα. Επίσης, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, ευδοκιμούν ποικιλίες αρωματικών, ενδημικών φυτών, καθώς και οικοσυστήματα όπως της Σαμαριάς, το πάρκο του Γιούχτα, των Αστερουσίων κ.α.. Επιπλέον, στην Κρήτη μπορεί κάποιος να συναντήσει το μοναδικό φοινικόδασος της Ευρώπης το οποίο βρίσκεται στο Βάι (Παναγιωτάκης). Αναφορικά με το κλίμα, η Κρήτη είναι από τα μέρη που απολαμβάνουν την ηλιοφάνεια σχεδόν όλες τις μέρες του χρόνου, με αποτέλεσμα να παρέχει ένα από τα πιο υγιεινά κλίματα της Ευρώπης. Στο νησί επικρατεί μεσογειακό κλίμα με αποτέλεσμα να παρέχει την δυνατότητα στον επισκέπτη να παραθερίσει όλο τον χρόνο. Δεν λείπουν όμως τα χιόνια από το νησί καθώς το χειμώνα εμφανίζεται στα χωριά των ορεινών σημείων καθώς στα Λευκά Όρη, στο όρος του Δίκτυ και στον Ψηλορείτη. Το γεωμορφολογικό τοπίο λοιπόν της Κρήτης σε συνδυασμό με το κλίμα, κάνει το νησί ένα θελκτικό προορισμό για τους τουρίστες πόσο μάλλον για τους θρησκευτικούς τουρίστες και προσκυνητές που έχουν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με την φύση και ταυτόχρονα να προσκυνήσουν ένα ναό ή να επισκεφτούν ένα μοναστήρι (ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ, 2022). Όπως προκύπτει από την Τεχνική Έκθεση, Σχεδιασμός και Υλοποίηση 1^{ης} Πρωτογενούς έρευνας για τον Τουρισμό στην Κρήτη «ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ», το 75,15% καταλαμβάνει ο κλιματικός παράγοντας ενώ το 58,61% ο γεωμορφολογικός παράγοντας (παραλίες, φυσικά τοπία κ.α.). (Εργαστήριο Τουρισμού & Επιχειρηματικότητας, 2022).

Πίνακας 1 Τεχνική έκθεση, Σχεδιασμός και Υλοποίηση 1ης Πρωτογενούς έρευνας 2022

Τέλος, η γεωγραφία του νησιού και η παρουσία αμέτρητων σπηλαίων, φαραγγιών, βουνών και παραλιών ενδείκνυνται για πολιτιστικές και θρησκευτικές διαδρομές. Αλώςτε, έρευνες έχουν δείξει πως το φυσικό τοπίο και περιβάλλον ενός προορισμό πόσο μάλλον ενός θρησκευτικού προορισμού κατέχουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή του (Μπαξεβάνη & Κουθούρης, 2016).

2.4.3 Λαϊκός πολιτισμός και τελετουργίες

Σε πολλά μέρη της Ελλάδας έτσι και στην Κρήτη, οι λαϊκές τελετουργίες και οι εθιμικές πράξεις φαίνεται να υποχωρούν. Φαίνεται όμως, πως η Κρήτη ακόμη και στις δύσκολες εποχές κάτω από τη πίεση των κατακτητών, παρέμεινε πιστή στα ήθη και τα έθιμα, στην παράδοση και στη θρησκευτικότητα της. Οι παραδοσιακές και τελετουργικές γιορτές που λαμβάνουν μέρος καθόλα την διάρκεια του χρόνου έχουν παραμείνει όσο το δυνατόν ζωντανές. Η διατήρηση και η αναβίωση όλων αυτών των εθίμων, η διοργάνωση χριστιανικών εορτών και η συμμετοχή σε όλα τα δρώμενα, προσδίδουν μια αυθεντικότητα στην εικόνα του νησιού και αυτό είναι που την ξεχωρίζει και την αναδεικνύει ως τόπο και πολιτισμό. Επίσης, σημαντικό και καθοριστικό ρόλο φαίνεται να είχε η Εκκλησία ακόμη και σε δύσκολους περιόδους όπως την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία μέσω της δράσης της Δημογεροντίας φαίνεται να προσπαθεί να ενισχύσει την χριστιανική ταυτότητα των Κρητικών. Επίσης, με βάση καταγραφές και ιστορικές πηγές όπως αυτές εντοπίζονται σε ιστορικά έγγραφα, οι ιερείς ήταν αυτοί που στήριξαν και μεταλαμπάδευσαν την λαϊκή θρησκευτική πίστη καθώς και συνέλαβαν έμπρακτα στη διατήρηση του θρησκευτικού πολιτισμού. (Ψιλάκης, 2005).

Κάποιες από τις τελετουργίες και γιορτές που εντοπίζονται στην Κρήτη όπως αυτές συλλέχθηκαν και καταγράφηκαν από τον Νικόλαο Ψιλάκη, οι οποίες συμβάλλουν στην μοναδικότητα της Κρητικής παράδοσης και αναδεικνύουν το μέρος:

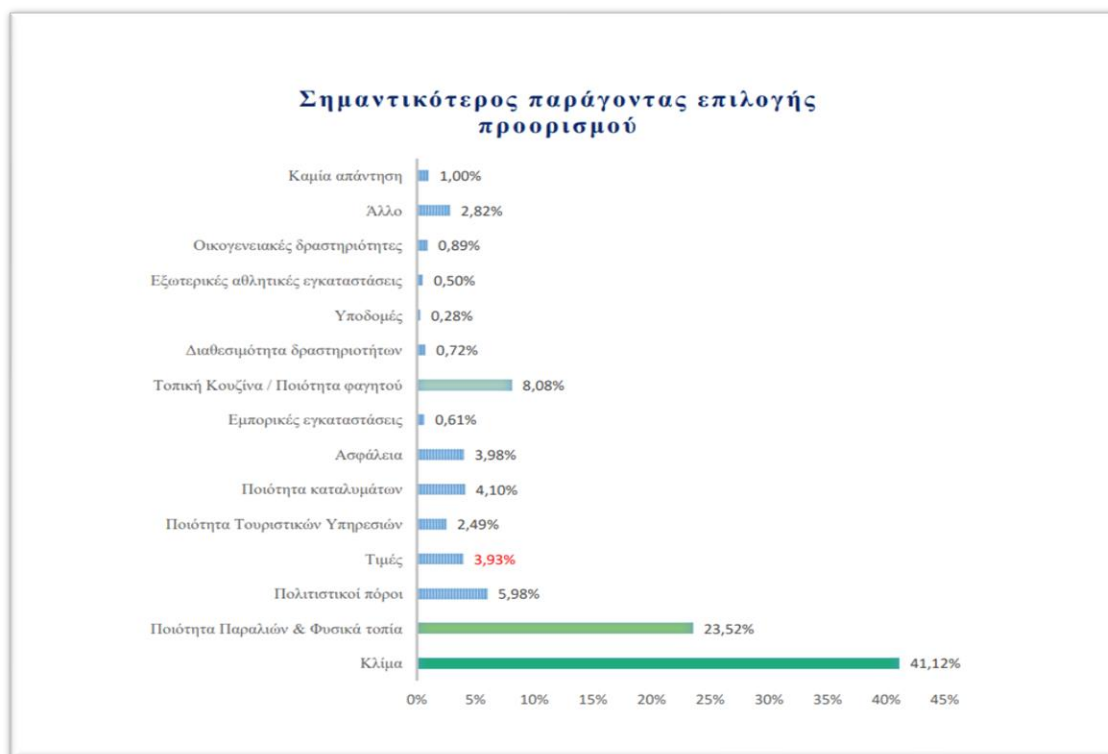
- Η μέρα των καλώ χερών
- Ο βολβός της Πρωτοχρονιάς
- Πρωτοχρονιάτικα κάλαντα της Κρήτης
- Αγιασμός των υδάτων/ θαλασσινά ταξίδια
- Κουδούνια στον αγιασμό
- Κρητικές μεταμφιέσεις των Θεοφανίων
- Άρτοι σε μορφή ανθρώπου στα Σφακιά - τάματα στον Άγιο Αντώνιο
- Η γιορτή της Παναγίας της Αρκουδιώτισσα
- Βλάσιος και τα βλαψίδια
- Η εξομολόγηση της Καθαρά Δευτέρας
- Προσφορά πασχαλινών αυγών στους νεκρούς
- Προσκύνηση των λειψάνων
- Άρμεγμα στις εκκλησίες
- Πανηγύρι της Μεσάδας
- Τα στεφάνια των αστών
- Αντίδοτο στην κακή γλώσσα
- Πανηγύρι στην άμμο και τελετουργίες
- Εορτή Αγίου Ντολμαδά
- Το Λιβυκό και ο Άγιος Παύλος
- Τελετουργίες περισχοιτισμών
- Ιερή πορεία προσκυνητών στην Αγία Μαρίνα
- Προσκύνηματσιγγάνων στην Αγία Μαρίνα
- Βουλισμένα αλώνια
- Πανηγύρι, ο Άγιος του Σελίνου
- Επίσημη γιορτή της πόλης, Άγιος Τίτος
- Άγιος των Κρητικών
- Γιορτή Πρωτοσεπτεμβριανής
- Γιορτή Καρυδιώτισσας-Καρδιώτισσας
- Ο Σταυρός που πετά
- Ιερή πορεία στην κορφή του Ψηλορείτη

- Το πανηγύρι των Σφακιανών
- Γιορτή του μεθυστή αγίου
- Ο ψαροκαβαλάρης του Μεγάλου Κάστρου
- Γιορτή Αγίου Μηνά
- Ιαματικές τελετουργίες στο ιερό σπηλαίο
- Χριστούγεννα, Πρωτούγεννα

Πέρα από τις τελετουργίες και τις θρησκευτικές εορτές, μερίδιο στην αυθεντικότητα και την μοναδικότητα του νησιού έχουν η μουσική παράδοση και χοροί, η υφαντική και η κεραμική τέχνη. Οι ρίζες της μουσικής παράδοσης εντοπίζονται από την αρχαιότητα καθώς και από την βυζαντινή εποχή. Την μουσική παράδοση της βυζαντινής μουσικής φαίνεται να μεταλαμπαδεύουν ο Χορός Ψαλτών «Οι Κρήτες Μαΐστορες», οι οποίοι διδάσκουν την βυζαντινή μουσική και την εκκλησιαστική ορθόδοξη μουσική. Το όφελος είναι τεράστιο καθώς συμμετέχουν σε ιερές ακολουθίες των ιερών ναών και μητροπόλεων. Επίσης, η διατήρηση της βυζαντινής μουσικής και της ψαλτικής τέχνης συμβάλουν στην ανάδειξη της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς (Χορός Ψαλτών «Οι Κρήτες Μαΐστορες», 2022).

2.4.4 Διατροφή

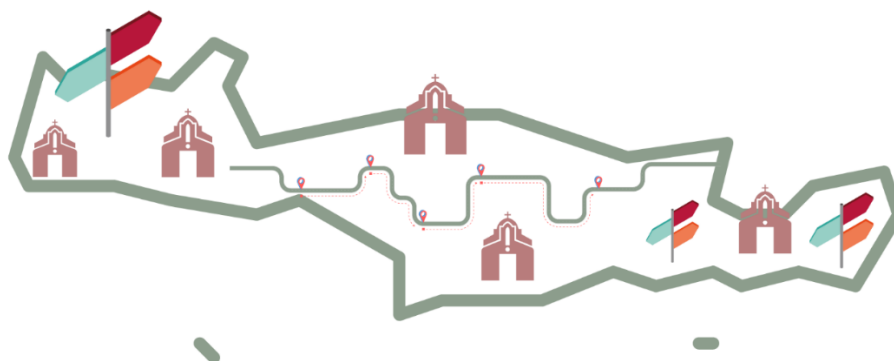
Το μεσογειακό κλίμα της Κρήτης, συμβάλει στην παραγωγή μοναδικών στοιχείων όπως το λάδι, το κρασί, το μέλι, τα χόρτα, το σάρι, τα φυτά κ.α. Η ποικιλία αυτή, συνέλαβε στην δημιουργία μιας ιδανικής διατροφικής συνήθειας η οποία συμβάλει στην μακροζωία και θεωρείται μία από τις πιο υγιεινές διατροφές του κόσμου. Η γεωγραφική θέση λοιπόν σε συνδυασμό με τον κλίμα, η παρουσία πλούσιας χλωρίδας και η ενασχόληση με την κτηνοτροφία αποτελούν την κρητική διατροφή. Επιπρόσθετα, η παρουσία ελαιόδεντρων σε όλη την έκταση της Κρήτης επιτρέπει την εκμετάλλευση αυτών και την παραγωγή αγνού παρθένου ελαιόλαδου. Το αγνό παρθένο ελαιόλαδο είναι υψηλής ποιότητα λάδι και στην Κρήτη χρησιμοποιείται κατά αποκλειστικότητα. Το κρητικό ελαιόλαδο έχει προκαλέσει πολλές φορές την περιέργεια και τον θαυμασμό των τουριστών όπως επίσης έχει χαρακτηριστεί ως το μυστικό για την μακροζωία στην Κρήτη (Ψιλάκη & Ψιλάκης, 2009). Επιπλέον, εκτός από το εξαιρετικό λάδι η Κρήτη από τα Μινωικά ακόμη χρόνια ήταν γνωστή για την παραγωγή οينوκαλλιέργειας και την κατανάλωση εκλεκτής ποιότητας κρασιού. Πέρα από το κρασί και το λάδι, η κρητική διατροφή αποτελείται από μεγάλες ποσότητες χόρτων και οσπρίων, φρούτων και λαχανικών, «φαρμακευτικών» βοτάνων όπως χαρακτηρίζονται από πολλούς και αρωματικών φυτών (Ανάσης, 1976). Άλλο χαρακτηριστικό προϊόν της κρητικής διατροφής είναι η κατανάλωση σιτηρών κ ξηρών καρπών και αποξηραμένων φρούτων. Το ψάρι και το κρέας δεν απουσιάζουν από την κρητική διατροφή σε περιορισμένη όμως ποσότητα και συχνότητα. Η κρητική διατροφή φαίνεται να κατέχει ικανοποιητικό ποσοστό ανάμεσα στους παράγοντες επιλογής προορισμού (Εργαστήριο Τουρισμού & Επιχειρηματικότητας, 2022).

Πίνακας 2 Τεχνική έκθεση, Σχεδιασμός και Υλοποίηση 1ης Πρωτογενούς έρευνας 2022

Η κρητική διατροφή είτε διαμορφώθηκε είτε επηρεάστηκε αρκετά από την θρησκεία. Συγκεκριμένα, η παρουσία της θρησκείας περιόρισε σημαντικά την κατανάλωση κρέατος ή γαλακτοκομικών προϊόντων. Μέσω της νηστείας και των ιδιαίτερων διατροφικών συνηθειών των μοναχών αναδείχθηκαν τα οφέλη της μεσότητας στην καθημερινή διατροφή. Επίσης, αναδείχθηκε η σπουδαιότητα του να τρώει κανείς από τα προϊόντα της γης του είτε σε ωμή μορφή είτε μαγειρεμένα. Επιπλέον, τα μοναστήρια συνέλαβαν στην διατήρηση παραδοσιακών συνταγών και στην ανάδειξη της αξίας της μοναστηριακής διατροφής. Μια από τις δράσεις για την ανάδειξη των οφελών της μοναστηριακής κουζίνας για όλη την Ελλάδα, φαίνεται να έλαβε η σειρά «Η Κουζίνα του Θεού», μια σειρά και ντοκιμαντέρ της παραγωγής Cosmote TV. Το Cosmote TV φαίνεται πως μέσω του Cosmote History HD, επικεντρώνεται στην ανάδειξη της ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού (COSMOTE, 2018).

2.4.5 Ναοδομία και χριστιανικά μνημεία της Κρήτης

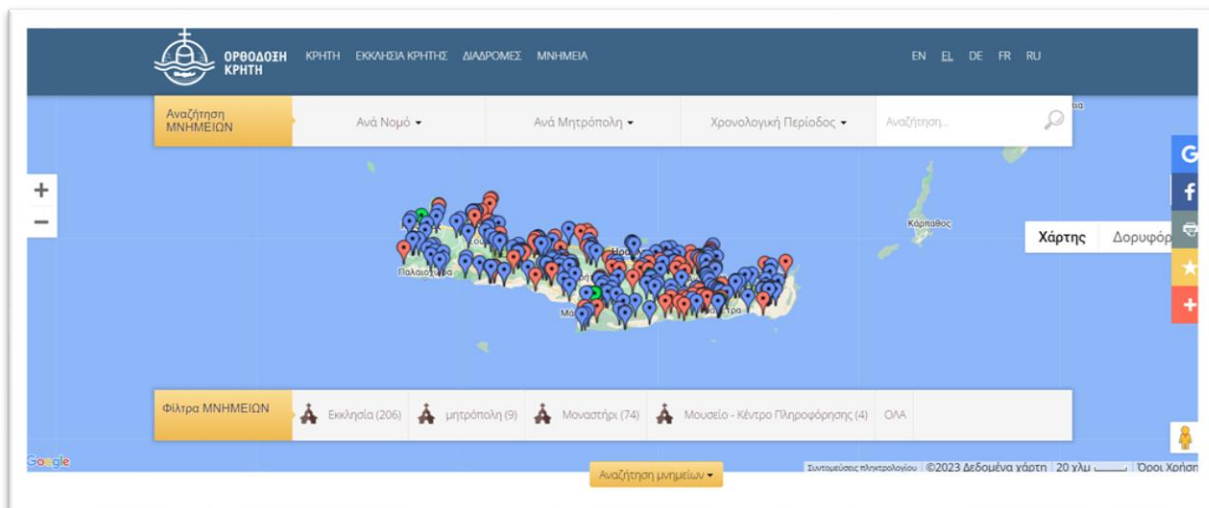
Εικόνα 2 Ιδία επεξεργασία

Πλήθος εκκλησιών και χριστιανικών μνημείων συναντούν οι επισκέπτες της Κρήτης. Δεν χρειάζεται να είναι κάποιος θρησκευτικός τουρίστας ή προσκυνητής για να αντιληφθεί το μεγαλείο των ιερών αυτών χώρων. Ο επισκέπτης σε όλη την έκταση του νησιού έρχεται σε επαφή με εξάισια δείγματα εκκλησιαστικής ναοδομίας και αρχιτεκτονικής. Κάποιες από τις μορφές αρχιτεκτονικής είναι οι *δρομική και τρουλαία βασιλική*. Από την άλλη, αρκετά από τα κρητικά μοναστήρια είναι επισκέψιμα και ο θρησκευτικός τουρίστας έχει την δυνατότητα να δει από κοντά θρησκευτικές συλλογές και κειμήλια. Επίσης, χριστιανικά μνημεία και μοναστήρια συναντά κανείς ακόμη και στα πιο απόμακρα μέρη όπως σπηλιές ή φαράγγια.

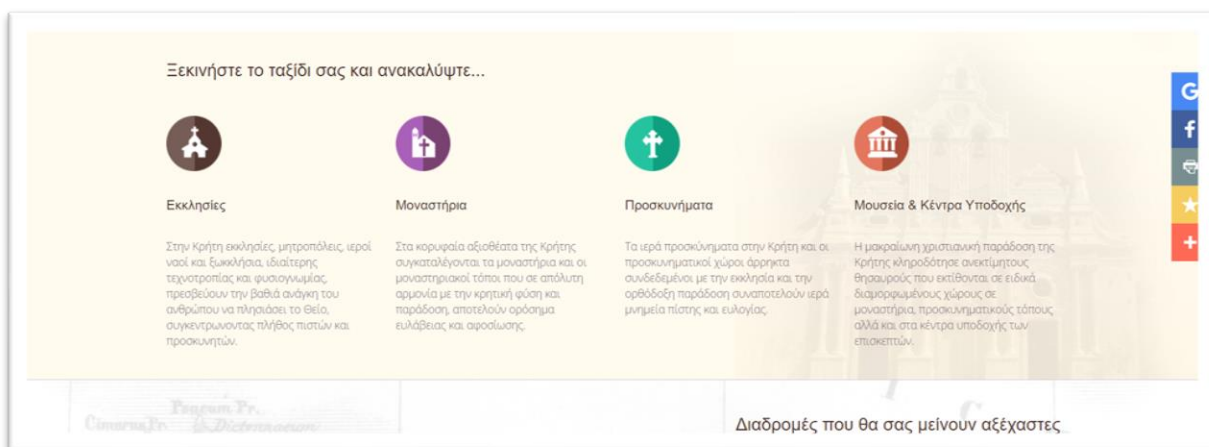
Ο επισκέπτης έχει πλέον την δυνατότητα να λάβει μέρος στις διαδρομές και αν έχει πλήρη εικόνα της πορείας και των μνημείων και ναών που θα συναντήσει. Μέσω της δικτυακής Πύλης *Ορθόδοξη Κρήτη (Orthodox Crete)* το οποίο είναι μεταφρασμένο σε αρκετές γλώσσες, ο επισκέπτης θα είναι σε θέση να εντοπίζει μνημεία, ναούς και μονές σε συνδυασμό με διαδρομές ασύλληπτης φυσικής ομορφιάς σε όλη την έκταση του νησιού (Μ.Κ.Ο ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ, 2022). Η δικτυακή Πύλη *Ορθόδοξη Κρήτη* είναι ένα έργο το οποίο έλαβε μέρος συνδυαστικά με την έντυπη έκδοση του βιβλίου *Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης*, το οποίο βιβλίο έχει εξίσου μεταφραστεί σε αρκετές γλώσσες όπως αγγλικά, γερμανικά, γαλλικά, ρωσικά. Και τα δύο έργα χρηματοδοτήθηκαν από την Περιφέρεια της Κρήτης και το Πρόγραμμα Πράσινη Ανάπτυξη. Η καταγραφή των μνημείων της Κρήτης όπως και εντοπίζονται από το έργο της Συνοδικής Επιτροπής Θρησκευτικού Τουρισμού της Εκκλησίας της Κρήτης – Μ.Κ.Ο. Φιλοξενία. (Ανδριανάκης & Γιαπιτσόγλου, 2012).

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ	ΑΡΧΗ	ΤΕΛΟΣ
Χανιά - Αγία Τριάδα - Γκουβερνέτο	Χανιά	Γκουβερνέτο
Σητεία - Ζιρός - Μονή Καψά	Ιερός Ναός Αγίας Τριάδος και Παναγίας	Ιερός Ναός Αγίου Αντωνίου
Ιεράπετρα - Μάλες - Πάνω Σύμη	Ιερά Μονή Φανερωμένης	Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου
Αβδού - Οροπέδιο Λασιθίου - Μάλια	Αβδού	Μάλια
Ελόυντα - Νεάπολη - Κριτσά	Ελόυντα	Κριτσά
Πόλη και περίχωρα Αγίου Νικολάου	Άγιος Νικόλαος	Άγιος Νικόλαος
Καστέλλι - Έμπαρος - Μονή Αγίου Αντωνίου Άρβης	Καστέλλι	Μονή Αγίου Αντωνίου Άρβης
Μονή Αγίας Μαρίνας Βόνης - Αρκαλοχώρι - Άγιος Νικήτας Αχεντριά	Μονή Αγίας Μαρίνας Βόνης	Άγιος Νικήτας Αχεντριά
Βροντήσι - Μονή Καλυβιανής - Μονή Οδηγήτριας	Βροντήσι	Μονή Οδηγήτριας
Γόρτυνα - Μονή Κουδουμά - Μονή Απεζανών	Γόρτυνα	Μονή Απεζανών
Άγιος Μύρωνας - Αγία Ειρήνη Κρουσώνα - Μονή Παληαν	Άγιος Μύρωνας	Μονή Παληανής
Κερά Ελεούσα - Μονή Αγκαράθου - Μονή Επναωσήφη	Κερά Ελεούσα	Μονή Επναωσήφη
Πόλη Ηρακλείου	Ηράκλειο	Ηράκλειο
Άγιος Κωνσταντίνος - Αργυρούπολη - Μυριοκέφαλα	Άγιος Κωνσταντίνος	Μυριοκέφαλα
Μπαλί -- Βώσακος - Ανώγεια	Μπαλί	Ανώγεια
Χρωμοναστήρι - Αρκάδι - Ελεύθερνα	Χρωμοναστήρι	Ελεύθερνα
Πόλη Ρεθύμνου	Ρεθύμνο	Ρεθύμνο
Πρέβελη - Σφακιά - Ασκύφου	Πρέβελη	Ασκύφου
Θρόνος - Αγία Γαλήνη - Σπήλι	Ρέθυμνο	Σπήλι
Άπτερα - Καλύβες - Κουρνάς	Άπτερα	Κουρνάς
Χανιά - Μέσκλα - Θέρισσος	Χανιά	Θέρισσος
Πόλη Χανίων	Χανιά	Χρυσοπηγή
Κολυμπάρι - Κάντανος - Σούγια	Κολυμπάρι	Σούγια
Κολυμπάρι - Έλος - Χρυσοκαλίτισσα	Κολυμπάρι	Χρυσοκαλίτισσα

Πίνακας 3 Ορθόδοξη Κρήτη, Πολιτιστικές θρησκευτικές διαδρομές

Εικόνα 3 Πύλη "Ορθόδοξη Κρήτη"

Εικόνα 4 Πύλη "Ορθόδοξη Κρήτη"

Συνοψίζοντας, το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της Κρήτης αναμφισβήτητα αποτελεί το κλίμα, το φυσικό της τοπίο και γενικά το γεωγραφικό της πλαίσιο. Είναι ο ιδανικός τόπος για να έρθει κάποιος σε επαφή με χωριά, μοναστήρια, κάστρα, ξωκλήσια και αρχαιότητες, άπειρου κάλους πολιτιστικά μνημεία, μυθολογία, θρησκευτικού ενδιαφέροντος μνημεία, και γενικά ένα μέρος για να βιώσει κανείς ένα ταξίδι στον χρόνο. Δηλαδή, με μέσο τους ναούς και τα μοναστήρια, τις λαϊκές παραδόσεις και τελετουργίες, τα ήθη και τα έθιμα ακόμη και από την γαστρονομία του τόπου μεταφέρεται σε μία μοναδική τουριστική εμπειρία που συνδυάζει όλες τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού.

2.5 Κίνδυνοι και Θρησκευτικός Τουρισμός

Πολλοί είναι οι παράγοντες που ενδέχεται να επηρεάσουν ένα θρησκευτικό ταξίδι. Κάποιοι από τους παράγοντες επηρεάζουν θετικά και άλλοι αρνητικά. Σε όλες τις μορφές τουρισμού εντοπίζονται κίνδυνοι, και έτσι δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν από τον θρησκευτικό τουρισμό. Ειδικότερα, οι κίνδυνοι παρουσιάζουν ποικιλία και διακρίνονται σε κατηγορίες όπως για παράδειγμα οι κίνδυνοι που προκύπτουν από την ανθρώπινη επιρροή σε σχέση με τους φυσικούς κινδύνους. Επίσης, υπάρχουν κίνδυνοι που αφορούν τον θρησκευτικό τουρίστα ή προσκυνητή και κίνδυνοι που αφορούν τον ίδιο τον θρησκευτικό τουρισμό ως φαινόμενο. Ένας από τους κινδύνους είναι και το φαινόμενο του «*overtourism*», όπως αυτό εντοπίζεται στην βιβλιογραφία, το οποίο εστιάζει στην μη ομαλή αύξηση του τουριστικού ενδιαφέροντος (Peeters, et al., 2018).

2.5.1 Κίνδυνοι για το θρησκευτικό τουρισμό.

Η απρόβλεπτη αύξηση του τουριστικού ενδιαφέροντος οδηγεί πολλές φορές σε μια σειρά από αποπνικτικές και δυσάρεστες καταστάσεις. Συγκεκριμένα, η απρόσμενη προσέλευση μεγάλου αριθμού θρησκευτικών τουριστών σε έναν τόπο, δεν επιφέρει πάντα θετικές επιπτώσεις αλλά αντιθέτως διαταράσσει την ισορροπία τόσο των ανθρώπων που διαμένουν σε αυτόν τον τόπο όσο και του περιβάλλοντος (Μοίρα, 2019). Πολλές φορές λοιπόν, παρατηρείται μόλυνση του φυσικού τοπίου, έντονη ρύπανση του περιβάλλοντος, δυσκολία στην μετακίνηση, σύγκρουση με τους ντόπιους. Πέρα αυτό, τα μνημεία, οι ναοί, τα θρησκευτικού ενδιαφέροντος κτίσματα καταλήγουν να βρίσκονται σε μεγάλο κίνδυνο καθώς φιλοξενούν περισσότερο κόσμο από όσο ιδανικά θα μπορούσαν, λαμβάνοντας υπόψη την παλαιότητα τους και την φθορά που έχουν υποστεί ανά τα έτη. Από την άλλη, η θρησκευτικότητα και η ιερότητα απουσιάζει με αποτέλεσμα ο θρησκευτικός προσκυνηματικός τουρισμός να παίρνει άλλες μορφές τουρισμού. Αυτό μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα να δημιουργήσουν αποκρουστικά συναισθήματα ή αισθήματα φόβου καθώς πολλές φορές παρατηρούνται ατυχήματα σε μέρη με συνωστισμό. Όλοι οι παραπάνω κίνδυνοι φαίνεται να συμπεριλαμβάνονται στον όρο *overtourism* (Peeters, et al., 2018).

Εκτός από την απρόβλεπτη και μη ελεγχόμενη τουριστική ανάπτυξη, εντοπίζονται και άλλοι κίνδυνοι γύρω από τον θρησκευτικό τουρισμό. Ένας από αυτούς, αναμφισβήτητα είναι οι φθορές που δέχονται τα θρησκευτικά μνημεία ή τόποι. Οι φθορές μπορεί να είναι είτε απορία φυσικών στοιχείων όπως κλιματικές αλλαγές, καταστροφικά καιρικά φαινόμενα, γεωλογικές μεταβολές. Οι μεταβολές αυτές μπορούν να επηρεάσουν και να αλλάξουν μεγάλο μέρος της επιφάνειας της γης και κατ' επέκταση και των στοιχείων πάνω σε αυτήν. Ο δρ. Φασούλας ως μέλος του επιστημονικού προσωπικού του μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, είχε αναφερθεί στην διαμόρφωση της φυσιογνωμίας όπως αυτές προέκυψαν από τις γεωλογικές μεταβολές και την επιρροή τους στην ιστορία της Κρήτης. Άλλωστε είναι αποδεδειγμένο πως τόποι όπως η Κρήτη δηλαδή εκτάσεις γης που τοποθετούνται σε ενεργά γεωλογικά μέρη είναι επιρρεπής σε γεωλογικές μεταβολές και φθορές (Φασούλας, 2017).

Οι γεωλογικές μεταβολές σε συνδυασμό με τις αμερόληπτες ανθρώπινες επεμβάσεις στο περιβάλλον οδηγούν σε ανεπανόρθωτες ζημιές. Οι καταστροφές οι οποίες προέρχονται από φυσικά αίτια όπως είναι οι πλημμύρες, οι πυρκαγιές, οι σεισμοί ή ακόμη και η φθορά του χρόνου σηματοδοτούν αυξημένο κίνδυνο ως προς την απώλεια της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς με επιρροή στην παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά. Συμπληρωματικά, ο ανθρώπινος παράγοντας επιφέρει πολλούς κινδύνους καθώς συμβάλει ενεργά στην μόλυνση

του περιβάλλοντος μέσω της έντονης εκμετάλλευσης της τουριστικής επισκεψιμότητας ενός τόπου. Η απότομη οικονομική δραστηριότητα γύρω από έναν θρησκευτικό τόπο ή μνημείο, η μη ορθή χρήση των φυσικών πόρων, η καταστροφή από βούληση ακόμη και η έντονη παρουσία τουριστικών μεταφορών, διαταράσσουν την ισορροπία του συστήματος.

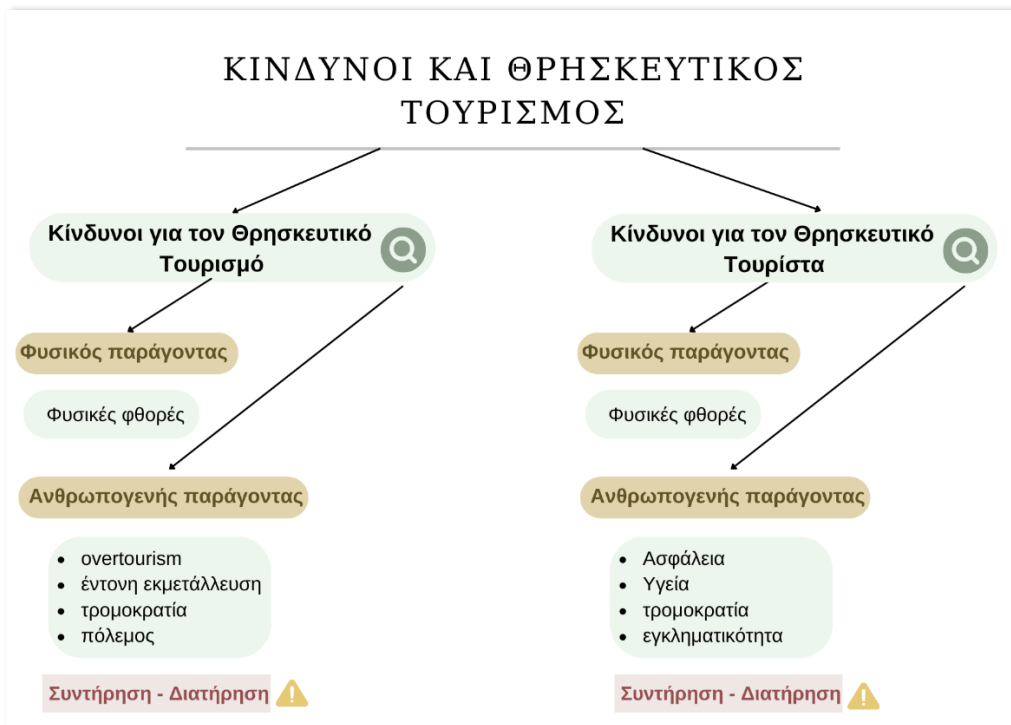
Ένας πολύ σημαντικός κίνδυνος που απασχολεί ιδιαίτερα τον θρησκευτικό τουρισμό είναι αυτός των τρομοκρατικών επιθέσεων σε θρησκευτικούς χώρους. Οι ναοί, οι τόποι λατρείας ή προσκυνηματικοί τόποι εγκυμονούν μεγάλους κινδύνους καθώς είναι στόχος άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Βέβαια, κατά τον Norton οι τρομοκρατικές επιθέσεις υποδηλώνουν πολιτικές αντιπαράθεσεις (Norton, 1987) ενώ για άλλους είναι μια μορφή πολιτικής έκφρασης. Συγκεκριμένα με βάση την Donna, αυτού του είδους τρομοκρατία εντοπίζεται ιστορικά τότε που οι Εβραίοι ως Ζηλωτές οργάνωσαν τρομοκρατική επίθεση απέναντι στους Ρωμαίους με σκοπό να τους απομακρύνουν από την Παλαιστίνη (Chlagheck, 1988). Αυτές οι ενέργειες συμπεριλαμβανόμενου των εχθροπραξιών αποτελούν ύψιστο κίνδυνο για τον θρησκευτικό τουρισμό ως φαινόμενο και απειλούν την ακεραιότητα της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι καταστροφές που υφίσταται η υλική και άυλη κληρονομία από τους πολέμους, αποτελούν πλήγμα για τον πολιτισμό ενός έθνους και για την ανθρωπότητα γενικότερα (Κόνσολα, 1995). Αποτελέσματα τέτοιων ενεργειών γνώρισε ο κρητικός λαός κατά την βενετοκρατία το 1204 έως το 1669 και κατά την τουρκοκρατία το 1645 έως το 1898. Περίοδοι που η εκκλησιαστική κατάσταση διαταράσσεται σημαντικά και προκαλείται εσκεμμένα αλλοίωση της θρησκευτικής ενότητας και κληρονομιάς. (Μ.Κ.Ο ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ, 2022). Η αναγκαιότητα για προστασία αυτών των μνημείων, ναών, τόπων και χώρων αλλά και η σπουδαιότητα της καταγραφής και ταξινόμησης των κινδύνων, οδήγησε στην δημιουργία του Καταλόγου της Παγκόσμιας Κληρονομιάς σε Κίνδυνο, από την UNESCO (UNESCO, 2022).

2.5.2 Κίνδυνοι για το θρησκευτικό τουρίστα.

Υπάρχουν παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά τον θρησκευτικό τουρίστα ή προσκυνητή πριν, κατά την διάρκεια ή μετά το ταξίδι. Ένας από τους παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά ένα ταξίδι θρησκευτικού ενδιαφέροντος είναι τα διάφορα ζητήματα υγειονομικού χαρακτήρα και ασφάλειας. Τα θρησκευτικά μνημεία και χώροι παρουσιάζουν έντονη προσκυνηματική δραστηριότητα με αποτέλεσμα να δημιουργείται συνωστισμός ειδικά την περίοδο γιορτών ή εκδηλώσεων. Ο συνωστισμός έχει ως αποτέλεσμα την διασπορά μικροβίων και ασθενειών γεγονός που το καθιστά επικίνδυνο. Φαίνεται πως τέτοιου είδους ζητήματα έχουν περιοριστεί συγκριτικά με το παρελθόν καθώς οι συνθήκες υγειονομικής περίθαλψης έχουν βελτιωθεί. Παρόλα αυτά η εμφάνιση ασθενειών και μεταδιδόμενων ιών όπως αυτή της νόσου Covid-19 αποτελεί πλήγμα για όλες τις μορφές τουρισμού και για την γενικότερη παγκόσμια οικονομία αλλά ιδιαίτερα για τον τουρίστα από την στιγμή που απειλεί την ίδια του την ζωή. Ο θρησκευτικός τουρίστας/ προσκυνητής κατά την περίοδο της έξαρσης της νόσου μολύνθηκε όπως όλος ο πληθυσμός του πλανήτη με αποτέλεσμα να βρεθεί σε κίνδυνο η υγεία του αλλά και να περιοριστεί η θρησκευτική προσκυνηματική του μετακίνηση και δράση (Yasin, Jauhar, Rahim, Namoco , & Bataineh , 2020).

Η εγκληματικότητα και η τρομοκρατία είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει τόσο τον θρησκευτικό τουρισμό όσο και τον θρησκευτικό τουρίστα. Η αυξημένη εγκληματικότητα ενός τόπου αποθαρρύνει την επιθυμία για θρησκευτικό τουρισμό και δημιουργεί άγχος και προβληματισμό των προσκυνητών κατά την μετακίνηση και διαμονή τους (Korstanje & George, 2021). Η εγκληματικότητα λοιπόν πλήττει τον θρησκευτικό τουρισμό καθώς πολλές φορές σε τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος εμφανίζονται κακοποιητικές συμπεριφορές

προς τους ταξιδιώτες που σε ακραίες μορφές βίας εμφανίζονται ως τρομοκρατικές επιθέσεις (Pizam, Tarlow, & Bloom, 1997).

Εικόνα 5 Ταξινόμηση Κινδύνων

2.5.3 Κίνδυνοι για τα μνημεία/ ναούς.

Αρκετοί από τους κινδύνους που περικλείουν τον θρησκευτικό τουρισμό εντοπίζονται στα θρησκευτικά μνημεία, ναούς και τόπους. Ένας από τους σπουδαιότερους κινδύνους που φαίνεται να αντιμετωπίζουν τα μνημεία και οι ναοί είναι η αδιαφορία. Η αδιαφορία ως φαινόμενο προέρχεται έχει ανθρωπογενή προέλευση, η οποία είναι ικανή να προκαλέσει ανεπανόρθωτες ζημιές. Τα μνημεία και οι ναοί λόγω της παλαιότητας τους, είναι επιρρεπής στις φυσικές φθορές. Οι φθορές από ανθρωπογενή παράγοντα συμβάλουν στην καταστροφή σπουδαίου πολιτισμικού πλούτου και αυτό έχει ως συνέπεια απώλεια της ταυτότητας και της ιστορίας (Μυλωνόπουλος, Η διεθνής έννομη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε περίοδο εχθροπραξιών, 2006). Αξίζει να επισημανθεί πως η έλλειψη πόρων οδηγεί στην ελλιπή συντήρηση ή στην χειρότερη περίπτωση στην αδυναμία αποκατάστασης μεγάλου μέρους του θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Έτσι η πρόσβαση είναι δύσκολη αλλά και επικίνδυνη σε τέτοια μέρη για τον προσκυνητή/ θρησκευτικό τουρίστα. Από την άλλη, η ελλιπής συντήρηση άλλες φορές οφείλεται σε άγνοια ή μη διαθέσιμου ειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού ή μη εκπαιδευμένου προσωπικού. Η συντήρηση και η διατήρηση της θρησκευτικής και πολιτιστικής κληρονομιάς έχει γίνει αντιληπτή τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα τα κράτη, φορείς και οργανισμοί να κινητοποιούνται με σκοπό την διάσωση τους. Τέλος, ενεργό ρόλο έχει η UNESCO ως προς την ενίσχυση και εκπόνηση εργασιών διατήρησης μέσω του Καταλόγου της Παγκόσμιας Κληρονομιάς σε Κίνδυνο (Μοίρα, 2019).

2.6 Διαχείριση Θρησκευτικού Τουρισμού

Η διαχείριση του θρησκευτικού τουρισμού αποσκοπεί στην αξιοποίηση και όχι στην εκμετάλλευση των θρησκευτικών και πολιτιστικών προϊόντων, υλικών και άυλων καθώς και στην διατήρησή τους. Αλώστε η διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς αφορά όλους τους ανθρώπους καθώς αποτελεί μέρος της ιστορίας και της πορείας μας σε αυτόν τον πλανήτη. Η αναγκαιότητα της διατήρησης, προστασίας και της σωστής διαχείρισης οδήγησε την UNESCO το Νοέμβριο του 1972 στο Παρίσι, να συντάξει την Σύμβαση για την Παγκόσμια Πολιτιστική Κληρονομιά (UNESCO, CONVENTION CONCERNING THE PROTECTION OF THE WORLD CULTURAL AND NATURAL HERITAGE, 1972). Πέρα από αυτό, η συντήρηση και η διατήρηση των πολιτιστικών κι θρησκευτικών αγαθών συμβάλλουν όχι μόνο στην διαφύλαξη τους αλλά και στην καθολική πρόσβαση από όλους τις ηλικίες και όλες τις εθνικότητες. Η πρόσβαση λοιπόν σε αυτόν τον πλούτο ισοδυναμεί με γνώση. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί πως ο όρος θρησκευτικό αγαθό αναφέρεται τόσο σε υλικά όσο και άυλα αγαθά. Συγκεκριμένα:

Υλική πολιτιστική θρησκευτική κληρονομιά

Ο όρος πολιτιστικός αναφέρεται στον υλικό και τον τεχνολογικό πολιτισμό καθώς και στις δραστηριότητες που προωθούν την ανάπτυξη του πολιτισμού, δηλαδή που εκπολιτίζουν. Η πολιτιστική κληρονομιά είναι η καθολική μνήμη κάθε περιοχής και τόπου. Ειδικότερα, στην υλική πολιτιστική κληρονομιά συμπεριλαμβάνονται τα αρχιτεκτονικά έργα, οι αρχαιολογικοί χώροι και τοποθεσίες, τα μνημεία και τα ιστορικά κέντρα, τα πολιτιστικά τόπια καθώς και τα ιστορικά πάρκα, οι κήποι και η βιομηχανική αρχαιολογία. Με βάση τον Σκουρή και τον Τροβά, διακριτικό γνώρισμα των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι το γεγονός ότι παρέχουν μαρτυρίες για όλες τις εκφάνσεις της ζωής του ανθρώπου, όπως για παράδειγμα πολιτικές, πνευματικές, καλλιτεχνικές, τεχνικές, οικονομικές κ.α.. (Σκουρής & Τροβά, 2003). Αφετέρου, η έννοια του πολιτισμού και της πολιτισμικής κληρονομιάς αναφέρεται στην πνευματική καλλιέργεια, σε αξίες και πολιτισμικές ρίζες, καθώς και σε ιδιαιτερότητες των τόπων και των ανθρώπων.

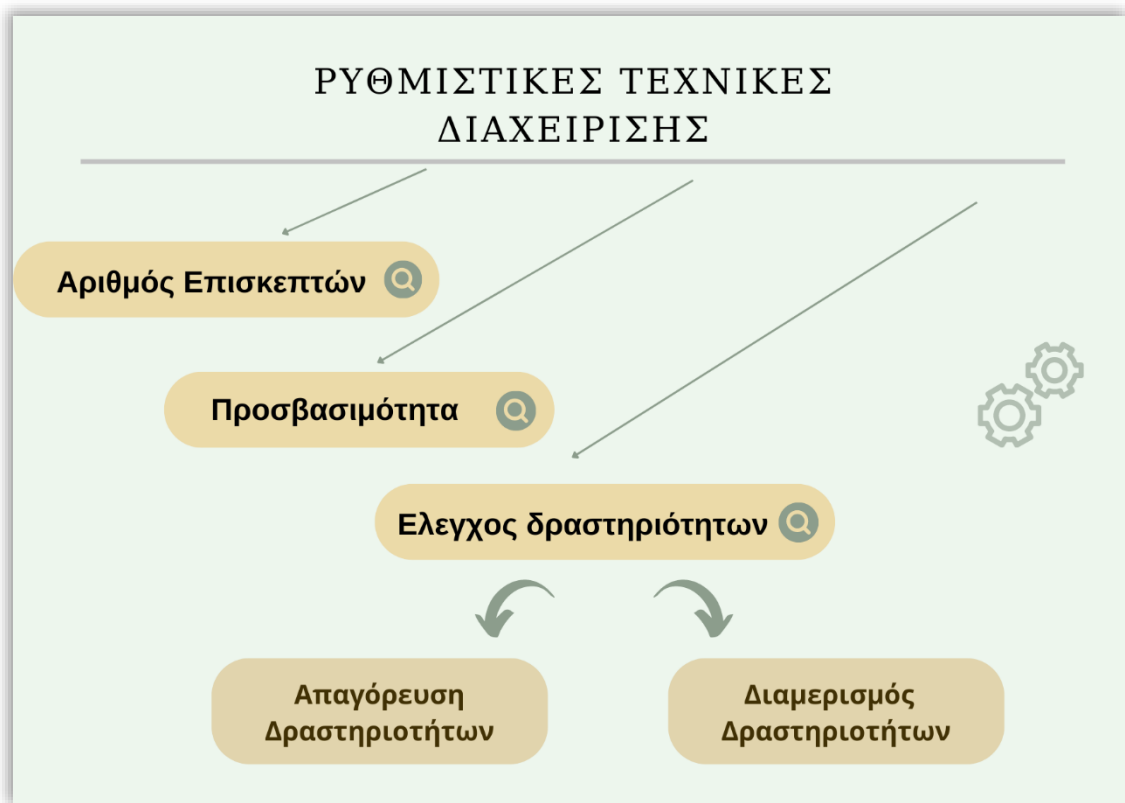
Άυλη πολιτιστική θρησκευτική κληρονομιά

Όπως αναφέρεται και στο βιβλίο της Πολυξένης Μοίρα, η άυλη πολιτισμική κληρονομιά, είναι σημαντικός παράγοντας για τη διατήρηση της πολιτισμικής πολυμορφίας, ιδιαίτερα στην εποχή μας που συνεχίζεται η κυριαρχία της παγκοσμιοποίησης. Η επαφή λοιπόν με την άυλη κληρονομιά άλλων λαών και κοινοτήτων συμβάλει στο να έρθουν οι άνθρωποι πιο κοντά, να υπάρξει υγιής αλληλεπίδραση, η οποία θα οδηγήσει σε αμοιβαίο σεβασμό ως προς την διαφορετικότητα (Μοίρα, 2019). Μάλιστα, όπως τονίζει η UNESCO (2001a), η σημασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς δεν είναι η ίδια η πολιτιστική εκδήλωση, αλλά ο πλούτος των γνώσεων και δεξιοτήτων που μεταδίδονται μέσω αυτής από τη μια γενιά στην άλλη (UNESCO, 2001).

2.6.1 Ρυθμιστικές τεχνικές διαχείρισης

Η θρησκευτική πολιτιστική κληρονομιά είναι ένας συνδυασμός μουσείων, ναών, μοναστηριών, κειμηλίων, εικόνων αλλά και εθίμων, εορτών, λαϊκών τελετουργιών με θρησκευτικό χαρακτήρα, εκδηλώσεων, χορών και τραγουδιών κ.α. Ο θρησκευτικός τουρίστας στο ταξίδι αυτό αναζητά την επαφή με όλα τα παραπάνω αγαθά και αυτό συμβάλει στην σπουδαιότητα της διαχείρισης του τουριστικού προϊόντος και του θρησκευτικού τουρισμού γενικότερα. Η διαχείριση στοχεύει στην ανάδειξη, αναβάθμιση, προστασία και εξασφάλιση της ποιότητας, τα

οποία και επιτυγχάνονται μέσω της συνεργασίας των αρμοδίων φορέων και οργανισμών. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός τομέας θα πρέπει συνεργαστούν αρμονικά και μεθοδικά με σκοπό την ομαλή αύξηση του θρησκευτικού ενδιαφέροντος και την διαχείριση των ζητημάτων που προκύπτουν και την ανάδειξη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος. Στο δημόσιο τομέα ανήκουν το κράτος και τα ανάλογα υπουργεία, πρεσβείες, περιφέρειες, δήμοι και σύλλογοι. Ο ρόλος της εκκλησίας είναι καθοριστικός και πολλές φορές και πρακτικός σε αυτό το σημείο. Από την άλλη ο ιδιωτικός τομέας απαρτίζεται από τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον κλάδο του τουρισμού και παρέχουν τουριστικές υπηρεσίες ή προϊόντα. Αποδεικνύεται λοιπόν, ότι η ομαλή τουριστική εμπειρία εξασφαλίζεται μέσω μιας σειράς ενεργειών που αναλαμβάνουν οι αρμόδιοι είτε από τον ιδιωτικό ή από το δημόσιο τομέα.

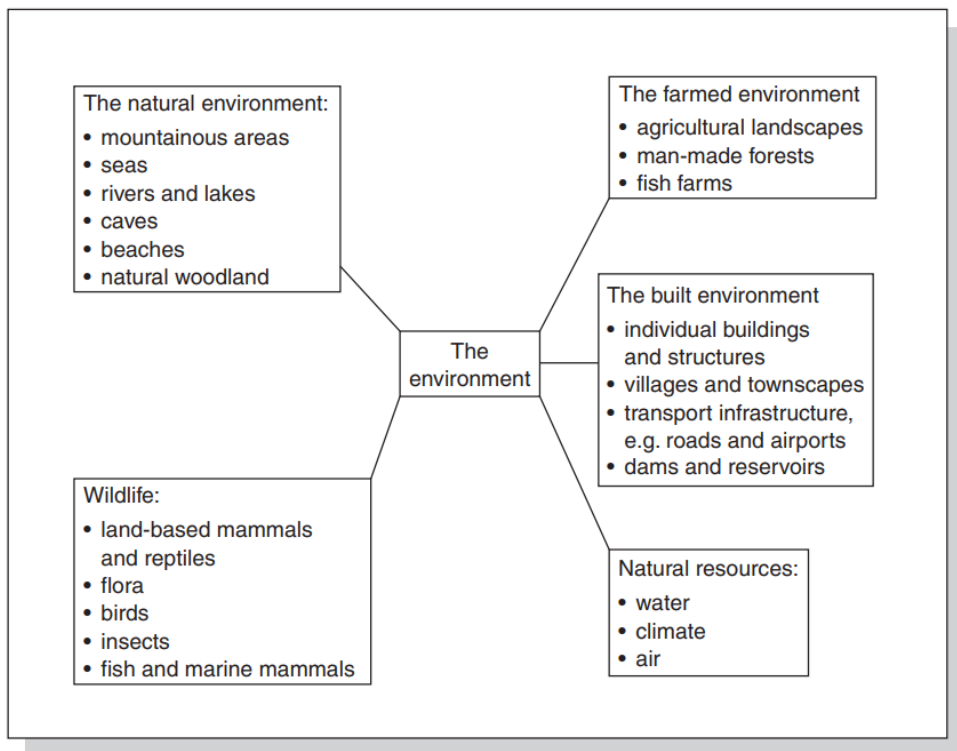

Εικόνα 6 Ρυθμιστικές Τεχνικές Διαχείρισης

Για παράδειγμα, ορίζονται κάποιοι κανόνες από όλους τους αρμόδιους φορείς που στοχεύουν στην συμμόρφωση ή αποφυγή ανάρμοστων συμπεριφορών. Ειδικότερα, κάποιοι από αυτούς τους κανόνες αναφέρονται στον αριθμό των επισκεπτών που τους επιτρέπεται η είσοδος ή η προσέλευση εντός ενός ναού ή μουσείου, χώρου. Ο έλεγχος του αριθμού της προσέλευσης και η μείωση της προσβασιμότητας ενός χώρου είτε κλειστού είτε υπαίθριου, αποτελεί έναν από τους καλύτερους τρόπους πρόληψης και αποφυγής καταστροφών (Mason, 2003). Οι ρυθμιστικές τεχνικές αποσκοπούν επίσης, στον περιορισμό της δραστηριότητας των θρησκευτικών τουριστών σε μία περιοχή με στόχο την προστασία του τόπου και των κατοίκων της. Με άλλα λόγια στοχεύουν στην απαγόρευση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων ή στον διαμερισμό αυτών. Συμπερασματικά, οι τεχνικές αυτές έχουν ρόλο ισορροπητικό και στοχεύουν στην μείωση της απερίσκεπτης δράσεις των θρησκευτικών τουριστών με κίνδυνο βέβαια την δημιουργία δυσαρέσκειας (Μοίρα, 2019).

2.6.2 Οικολογικές τεχνικές διαχείρισης

Οι οικολογικές τεχνικές διαχείρισης έχουν ως στόχο τον περιορισμό των αρνητικών επιδράσεων που δέχεται το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον από την προσέλευση τουριστικών θρησκευτικών ενδιαφερόντων. Συγκεκριμένα, αυτές οι τεχνικές στοχεύουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού μέσω των φιλικών και μη επεμβατικών παρεμβάσεων στο φυσικό τοπίο και περιβάλλον. Επίσης, επικεντρώνονται στον περιορισμό της ανθρώπινης δραστηριότητας και των υπερβάσεων στον τομέα αυτό, σεβόμενοι την περιοχή και τους κατοίκους της (Middleton & Hawkins, 2004). Όλα τα παραπάνω αποτυπώνονται στην έννοια της *φέρουσας ικανότητας τουρισμού*, η οποία υποδηλώνει το μέγεθος των μη επιτρεπόμενων ενεργειών στον τουρισμό (Brachya, Juhasz, Pavasovic, & Trumbic, 1994). Αναλυτικότερα, καθορίζεται ένα όριο των δραστηριοτήτων και των επισκεπτών ώστε να αποφύγουν οποιαδήποτε αλλοίωση της υλικής και άυλης κληρονομιάς, της οικονομίας, της κοινωνίας αλλά και του περιβάλλοντος, παρέχοντας ταυτόχρονα την καλύτερη δυνατή εμπειρία στον θρησκευτικό τουρίστα ή προσκυνητή. Επιπρόσθετα, η φέρουσα ικανότητα φαίνεται να επηρεάζεται τόσο από οικολογικές μεταβλητές όσο και από κοινωνικές και πολιτικοοικονομικές (Aegean/UOA, 2002). Εν κατακλείδι, από την σκοπιά του θρησκευτικού τουρισμού η φέρουσα ικανότητα συμβάλει στην ανάδειξη της θρησκευτικής – προσκυνηματικής εμπειρίας στο μέγιστο βαθμό αλλά και στον μέγιστο αριθμό θρησκευτικών τουριστών και προσκυνητών με τέτοιο τρόπο ώστε να μην επηρεάζεται αρνητικά το μνημείο/ ναός/ χώρος, το φυσικό περιβάλλον, η τοπική κοινότητα και η ψυχολογία των μοναχών και του κλήρου.

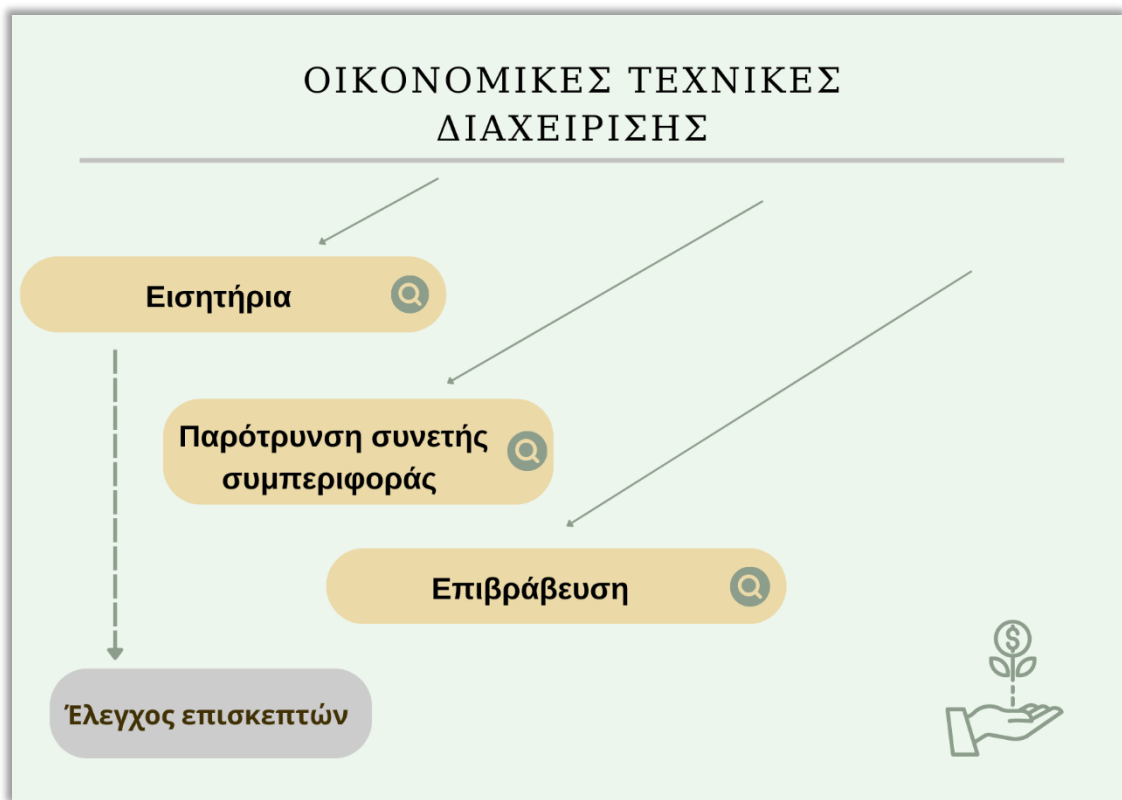
Εικόνα 7 The scope of the concept of environment (source: Swarbrooke)

Εικόνα 8 Οικολογικές Τεχνικές Διαχείρισης

2.6.3 Οικονομικές τεχνικές διαχείρισης

Καθώς το φαινόμενο του θρησκευτικού τουρισμού αναπτύσσεται ραγδαία, με περιοχές να εμφανίζουν ανεξέλεγκτο θρησκευτικό τουριστικό ενδιαφέρον όπως το φαινόμενο του *overtourism* (Peeters, et al., 2018), οι οικονομικές τεχνικές συμβάλουν στην διαχείριση τέτοιων περιστάσεων. Συγκεκριμένα, η επιβολή χρηματικού ποσού για την είσοδο ενός ναού ή θρησκευτικού μνημείου ή ακόμη και για την παρακολούθηση μιας τελετής ή της συμμετοχής σε μια εμπειρία, δίνουν την δυνατότητα του ελέγχου του αριθμού των επισκεπτών. Τα εισιτήρια που κοστίζουν μεγάλα χρηματικά ποσά συνήθως αποσκοπούν στην απομάκρυνση και αποθάρρυνσή των επισκεπτών ώστε να μειώσουν των αριθμό των ατόμων με αποτέλεσμα να προστατευτεί το μνημείο/ ναός, το φυσικό περιβάλλον, η κοινότητα, ο κλήρος και οι μοναχοί κ.α.. Σε αντίθεση περίπτωση, η τιμή φαίνεται να πέφτει σε περιόδους με μειωμένη θρησκευτική τουριστική δραστηριότητα ώστε να ελκύσει κόσμο. Από την άλλη πλευρά, ένα εισιτήριο μπορεί να λειτουργήσει είτε ως παρότρυνση συνετής συμπεριφοράς είτε ως επιβράβευση.

Εικόνα 9 Οικονομικές Τεχνικές Διαχείρισης

2.6.4 Εκπαιδευτικές τεχνικές διαχείρισης

Ο Albert Einstein είχε πει κάποτε πως «η εκπαίδευση δεν είναι η εκμάθηση γεγονότων αλλά η εξάσκηση του μυαλού να σκέφτεται». Σε αυτό στοχεύουν οι εκπαιδευτικές τεχνικές διαχείρισης, οι οποίες κατέχουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο στο φάσμα των τεχνικών διαχείρισης του θρησκευτικού τουρισμού. Οι τεχνικές αυτές έχουν καθοδηγητικό ρόλο καθώς προωθούν καλές συμπεριφορές και σεβασμό. Φέρουν σε επαφή μέσω της ψηφιακής πληροφόρησης ή ενημερωτικών δελτίων τον θρησκευτικό τουρίστα με τον ιερό ναό ή μνημείο το οποίο πρόκειται να επισκεφτούν. Επιπλέον, δίνει την δυνατότητα να ενημερωθούν για την νοοτροπία, την ζωή και τις συμπεριφορές των ντόπιων, καθώς και τι επιτρέπεται ή όχι να κάνουν μέσα σε ένα ιερό χώρο, όπως για παράδειγμα η φωτογράφιση εν ώρα λειτουργίας ή το άγγιγμα ευαίσθητων επιφανειών. Αξίζει να σημειωθεί, πως τα social media θα έπρεπε να έχουν ενεργό ρόλο στον θρησκευτικό τουρισμό και τους ανθρώπους που εργάζονται γύρω από το θρησκευτικό τουρισμό. Από την άλλη, εκπαιδευμένο ή εξειδικευμένο προσωπικό στους ιερούς τόπους και ναούς συμβάλλει θετικά, όπως και η συνοδεία ξεναγών όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο. Τέλος, οι εκπαιδευτικές τεχνικές φαίνεται να προσπαθούν να δημιουργήσουν μία ουσιαστική επαφή του επισκέπτη με τον ναό, μνημείο κ.α., την δημιουργία μιας μοναδικής και αξέχαστης εμπειρίας, την αναβίωση και την επαφή με την ιερότητα και την αγιότητα. Πολλές φορές προσφέρεται ρουχισμός σε περίπτωση άγνοιας του επισκέπτη ως προς τον υφιστάμενο κώδικα ενδυματολογίας.

Εικόνα 10 Εκπαιδευτικές Τεχνικές Διαχείρισης

Ο κόσμος του θρησκευτικού τουρισμού και της προσκυνηματικής περιήγησης χρειάζονται ιδιαίτερη μεταχείριση και εξειδικευμένη διαχείριση. Όλες οι παραπάνω τεχνικές έχουν ως στόχο την ανάδειξη, διάσωση, μάθηση αλλά και την επαφή με την πνευματικότητα και την σπουδαιότητα αυτών των τόπων. Η διαχείριση αυτή είναι καθήκον όλων των ανθρώπων, εφόσον αποτελεί μέρος της ταυτότητας και της ιστορίας μας. Οι Εκκλησίες και τα ανάλογα Υπουργεία με τον κλάδο του τουρισμού, φέρουν μεγάλη ευθύνη για την διεκπεραίωση όλων αυτών των ζητημάτων. Όπως επίσης, ο κλάδος της επιχειρηματικότητας που ειδικεύεται στον κόσμο του τουρισμού. Μόνο μέσω της άμεσης συνεργασίας και του συγχρονισμού του δημοσίου τομέα με τον ιδιωτικό θα αναδείξουν και καινοτομήσουν στον θρησκευτικό προσκυνηματικό τουρισμό.

2.7 Ανάδειξη θρησκευτικού τουρισμού

2.7.1 Πολιτιστικές διαδρομές

Το 1987 το Συμβούλιο της Ευρώπης αναγνώρισε την αναγκαιότητα της ανάδειξης της πολιτιστικής (θρησκευτικής) κληρονομιάς και την σημαντικότητα του ορισμού πολιτιστικών διαδρομών. Με κίνητρο την ανάδειξη, οι ευρωπαϊκοί υπουργοί, οδηγήθηκαν στην ίδρυση Προγράμματος Πολιτιστικών Διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Στόχος τους ήταν και παραμένει η δημιουργία μιας κοινής και ζωντανής πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ευρώπη καθώς και η αναβίωση του παρελθόντος μέσω πολιτιστικών διαδρομών. (Council of Europe

Portal, 2022). Οι πολιτιστικές διαδρομές φαίνεται να λειτουργούν ως εργαλείο ανάδειξης και μεταφοράς στον χρόνο και τον χώρο. Συγκεκριμένα, οι *πολιτιστικές διαδρομές* είναι ένα ταξίδι γύρω από ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό και θρησκευτικό ενδιαφέρον συνδυάζοντας όμως την περιήγηση σε μνημεία, κτίρια, ναούς, διαδρομές κ.α.. Οι πολιτιστικές διαδρομές χαρακτηρίζονται επίσης, ως εναλλακτική μορφή αργού και ποιοτικού τουρισμού προσφέροντας την ευκαιρία για μια ουσιαστική σύνδεση. Όλα τα παραπάνω οδηγούν τις πολιτιστικές διαδρομές να αποτελούν ένα τουριστικό προϊόν το οποίο και θα συμβάλει ριζικά την εξέλιξη των ταξιδιών (Majdoub, 2010). Επίσης, οι Briedenhann και Wickens θεωρούν πως εκτός από τον κλάδο του τουρισμού, η δημιουργία και προώθηση πολιτιστικών διαδρομών θα συμβάλει θετικά τις κοινότητες, τόπους ή χώρες που θα λαμβάνουν μέρος σε αυτές τις περιηγήσεις, συμβάλλοντας τόσο στην οικονομική τους ανάπτυξη όσο στην δημιουργία καλών σχέσεων (Briedenhann & Wickens, 2004).

Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν ισχυρή τουριστική πρακτική καθώς συμβάλουν θετικά σε πολλούς τομείς. Με βάση την Meyer, οι πολιτιστικές διαδρομές συμβάλουν στην προσέλευση νέων επισκεπτών και χαρίζουν μοναδικές αναμνήσεις. Επίσης, παρατηρείται ισορροπημένη κατανομή των τουριστικών εσόδων και αύξηση της περιόδου διαμονής. Επιπλέον, οι πολιτιστικές διαδρομές έχουν συμβάλει στην μείωση του φαινομένου του overtourism καθώς φέρνουν στο φως διάφορα αξιοθέατα, μνημεία κ.α. που στο παρελθόν είτε ήταν άγνωστα είτε απομακρυσμένα με αποτέλεσμα να οδηγούν στην αποσυμφόρηση των γνωστών αξιοθέατων, στην επαφή των επισκεπτών με νέα μέρη και την αύξηση της τουριστικής επιχειρηματικότητας. Επιπροσθέτως, όλα τα παραπάνω οδηγούν στην αύξηση της ζήτησης ενός προορισμού, στην καταγραφή και ανασκόπηση των αναγκών ως προς την ανάπτυξη των τουριστικών προϊόντων και την οργάνωση κοινού μάρκετινγκ με σκοπό την εξάπλωση της ελκυστικότητας. Τέλος, φαίνεται πως ολοκληρώνονται με επιτυχία τεχνικές διαχείρισης αναφορικά με την τουριστική δραστηριότητα (φέρουσα ικανότητα) με αποτέλεσμα να επιτυγχάνονται οι αρχές και πρακτικές που εφαρμόζονται στο πλαίσιο του βιώσιμου αειφόρου τουρισμού (Meyer , 2004).

Το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών ιδρύθηκε το 1998 με σκοπό να επιβλέπει, να εξετάζει και να παρακολουθεί τις ενέργειες που εκτελούνται γύρω από τις αιτήσεις νέων πρότζεκτς καθώς και να αξιολογεί τον τριετή κύκλο των καταχωρημένων και πιστοποιημένων πολιτιστικών διαδρομών. Συγκεκριμένα, το 2011 οριστικοποιούνται κανόνες και κριτήρια για την κατοχή *σήματος Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Διαδρομής*, με κάποιους από αυτούς να επισημάνουν την αναγκαιότητα της επιστημονικής έρευνας από πολλούς επιστήμονες, την αναζήτηση αντιπροσωπευτικών θεμάτων σε σχέση με τις αξίες της ευρωπαϊκής κοινότητας. Επίσης, η διαδρομή πρέπει να χαρακτηρίζεται από μεγάλης ή σημαντικής ιστορικής σημασίας και να εξετάζονται και να ελέγχονται από εξωτερικούς συνεργάτες (Council of Europe Portal, 2022), (Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, n.d.). Οι πολιτιστικές διαδρομές φαίνεται να είναι ένα ανερχόμενο είδος τουρισμού και έρευνες έχουν δείξει πως λόγοι επιλογής είναι (Antunes, Amaro, & Henriques, 2017):

- η αναβίωση μιας διαδρομής ιστορικής και πνευματικής σημασίας,
- η ουσιαστική προσκυνηματική προσέγγιση,
- η επαφή με άλλους τόπους, παραδόσεις, ήθη και έθιμα,
- η επαφή με το περιβάλλον και το φυσικό τοπίο
- η επαφή με τον συνάνθρωπο και ανταλλαγή γνώμων, απόψεων και εμπειριών
- η επαφή με τον εσωτερικό μας κόσμο και αναζήτηση εσωτερικής και ψυχικής γαλήνης.

Οι διαδρομές λοιπόν, χαρακτηρίζονται από κάποια κριτήρια όπως το γεωγραφικό, ιστορικό και θεματικό κριτήριο καθώς και απαιτείται η ολοκλήρωση πέντε σταδίων. Το πρώτο στάδιο όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι :

1. επιλογή θέματος
2. συλλογή στοιχείων πολιτιστικής κληρονομιάς
3. ολοκλήρωση ενός ευρωπαϊκού δικτύου
4. συνεργασία για την διεκπεραίωση κοινών δραστηριοτήτων
5. κοινή πορεία προβολής και έκθεσης

Όλες οι παραπάνω ενέργειες, συμβάλλουν στην ορθή καταχώρηση και πιστοποίηση μιας πολιτιστικής διαδρομής στο Συμβούλιο της Ευρώπης και το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών. Σαφώς και υπάρχουν διαδρομές που δεν είναι πιστοποιημένες ακόμη, αλλά είτε είναι στην διαδικασία καταχώρησης είτε πραγματοποιούνται διάφορες δράσεις με σκοπό την ανάδειξη και προβολή τους. Μέσω των διαδρομών αυτών επιτυγχάνεται η ανάπτυξη των περιοχών που είναι μέρος της διαδρομής και συμβάλει στην ισορροπημένη κατανομή των τουριστικών εσόδων. Τέλος, αναδεικνύει και άλλους τομείς όπως αυτόν του αγροτουρισμού, του οικολογικού τουρισμού μέσω του θρησκευτικού τουρισμού και των διαδρομών. Αναμφίβολα μία διαδρομή πολιτιστικής και θρησκευτικής αξίας είναι τα *Βήματα του Αποστόλου Παύλου στην Ελλάδα* και η διαμονή του στην Κρήτη κατά την δ΄ περιοδεία (Μοίρα, 2019).

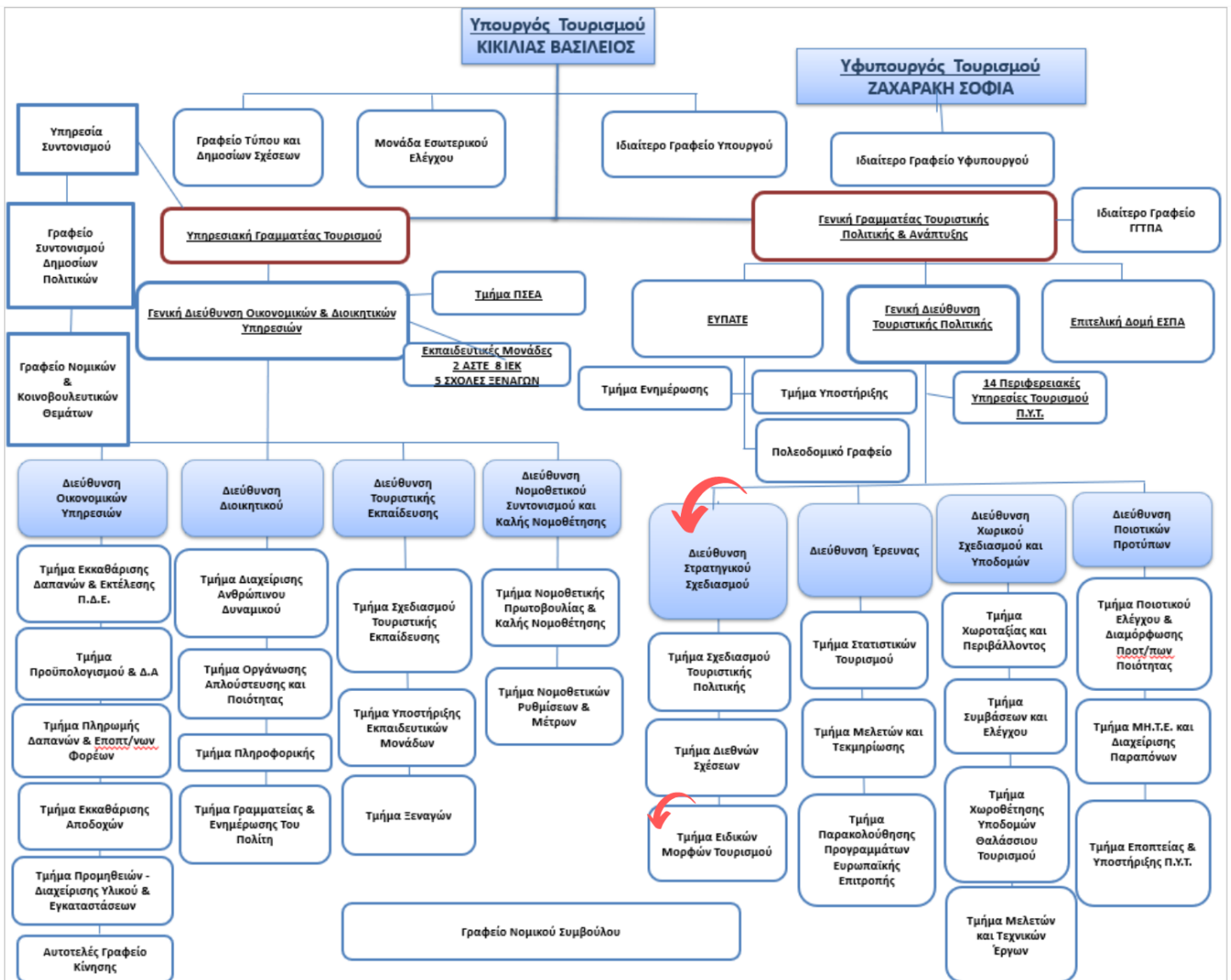
2.7.2 Δραστηριότητες προώθησης θρησκευτικής τουριστικής ταυτότητας

Η ανάδειξη και η διαχείριση των δραστηριοτήτων προώθησης της θρησκευτικής τουριστικής ταυτότητας, αποτελεί ένα κομβικό κομμάτι του θρησκευτικού τουρισμού. Τόσο η διαχείριση όσο και η ανάδειξη αποτελούν μέρος της συνεργασίας και συντονισμού δημοσίων, ιδιωτικών και εκκλησιαστικών φορέων. Η προώθηση του θρησκευτικού και πολιτιστικού τουρισμού θα πρέπει να ακολουθεί κοινή πορεία και κοινή στρατηγική προώθησης, καθώς επίσης θα πρέπει να είναι υπό την αιγίδα του Υπουργείου Τουρισμού, Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων καθώς και του Υφυπουργείου Τουρισμού. Αναμφίβολα, η δημιουργία στρατηγικής συμβάλει στον προσδιορισμό ξεκάθαρων σκοπών και στόχων, όπως συμβάλει ο σχεδιασμός δραστηριοτήτων προώθησης (branding) του θρησκευτικού προϊόντος.

2.7.2.1 Δημόσιοι φορείς

Στους δημοσίου φορείς ανήκει το κράτος, Περιφέρειες και δήμοι καθώς και το Υπουργείο Τουρισμού, Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, Υπουργείο Πολιτισμού, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων κ.α. Στους δημοσίου φορείς συμπεριλαμβάνονται και νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου όπως ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, η Εκκλησία της Ελλάδος, Μητροπόλεις κ.α.. Επίσης, ενεργό ρόλο έχουν διάφορα τμήματα και τομείς όπως το Τμήμα Ειδικών Μορφών Τουρισμού, το Τμήμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής κ.α.. Η διαχείριση και η ανάδειξη του θρησκευτικού τουρισμού υπάγεται στο Τμήμα Ειδικών Μορφών Τουρισμού το οποίο ανήκει στη Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού, του Υπουργείου Τουρισμού. Αναλυτικότερα, οι δραστηριότητες για τις οποίες είναι υπεύθυνο το τμήμα είναι η έρευνα και μελέτη καθώς και η συλλογή στοιχείων με σκοπό την αξιοποίηση του στον στρατηγικό σχεδιασμό και προώθησης του τουριστικού προϊόντος. Επιπλέον, η διαμόρφωση στόχων και ανάδειξη πολιτιστικών/ πολιτισμικών και θρησκευτικών δρώμενων και εκδηλώσεων. Επίσης, δραστηριότητες όπως, συνεργασία και υλοποίηση προγραμμάτων με χώρες του εξωτερικού (Υπουργείο Τουρισμού, 2022). Πέρα από αυτό, το Υπουργείο διοργανώνει αντίστοιχα δωρεάν τουριστικά εκπαιδευτικά σεμινάρια κατάρτισης πάνω στο θέμα του θρησκευτικού τουρισμού. Φυσικά, όλα αυτά τα σεμινάρια στοχεύουν στην κατάρτιση των ενδιαφερόντων είτε επαγγελματιών του τουρισμού, είτε από άλλους κλάδους καθώς και ανθρώπους της εκκλησίας όπως ιερείς, επιτρόπους, κατηχητές και το προσωπικό.

Ο θρησκευτικός τουρισμός ανήκει στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού και χρειάζονται μια ιδιαίτερη μεταχείριση και γνώσεις πάνω στον τουρισμό αλλά και στην θρησκεία. Η ενασχόληση με τον κλάδο και η εκπαίδευση των ενδιαφερόντων όλων των ειδικοτήτων φέρει ως αποτέλεσμα την κατανόηση της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, την ουσιαστική επαφή με την ιστορία και την πολιτιστική ταυτότητα και την ανάπτυξη της θρησκευτικής και ιστορικής συνείδησης. Η κατάκτηση αυτών των γνώσεων και δεξιοτήτων αποσκοπούν στην δημιουργία ή ανάδειξη των ήδη υπάρχοντων δραστηριοτήτων προώθησης της θρησκευτικής κληρονομιάς και του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος. Οι γνώσεις και οι δεξιότητες που απαιτούνται ποικίλουν καθώς συνδυάζουν την ιστορία με την θρησκεία και τον τουρισμό. Συγκεκριμένα, οι φορείς που ασχολούνται για την ανάδειξη του θρησκευτικού τουρισμού πρέπει να γνωρίζουν την ιστορία των θρησκειών και ειδικότερα της θρησκείας της Ελλάδος αλλά και της Εκκλησίας. Επίσης, γνώσεις σχετικά με τον βυζαντινό, μεταβυζαντινό και νεότερο ελληνικό πολιτισμό κρίνονται απαραίτητες. Αναφορικά με τον κλάδο του τουρισμού, να είναι σε θέση να κατανοούν βασικές έννοιες και αρχές του τουρισμού, να είναι ενήμεροι σχετικά με νομοθεσίες που αφορούν τον κλάδο, να αναγνωρίζουν την αξία των τεχνών, εθίμων, παραδόσεων και άλλων αξιών του τόπου και να συμβάλλουν στην ανάδειξη και προώθηση αυτών. Με άλλα λόγια να μπορούν να κατανοήσουν την αναγκαιότητα και την σπουδαιότητα των δράσεων και ενεργειών που πραγματοποιούνται με σκοπό την αύξηση του θρησκευτικού προσκυνηματικού τουρισμού. Η παροχή κατάρτισης και εκπαίδευσης αποτελεί αναμφισβήτητα μία αξιόπαινη και σημαντική δραστηριότητα προώθησης τουριστικής ταυτότητας.

Εικόνα 11 Οργανωτική Δομή Υπουργείου Τουρισμού

Συνοψίζοντας, όλα τα υπουργεία και τμήματα τα οποία διαχειρίζονται ζητήματα τουριστικής πολιτικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής κληρονομιάς, καθώς και ζητήματα διαμόρφωσης της γενικότερης οικονομικής πολιτικής είναι αρμόδια για την αξιοποίηση και αναζήτηση νέων πόρων όπως και για την ανάδειξη των υφισταμένων. Η κοινή διαμόρφωση τουριστικού οράματος, η μελετημένη στρατηγική προώθησης και η δημιουργία μιας κοινής εικόνας θα αναδείξουν και θα προωθήσουν την ταυτότητα του θρησκευτικού προϊόντος.

2.7.2.2 Ιδιωτικοί φορείς

Όπως για τον δημόσιο τομέα έτσι και για το ιδιωτικό, κρίνεται απαραίτητη η γνώση και η κατανόηση των χαρακτηριστικών των τουριστών. Η διάκριση ανάμεσα στους προσκυνητές και τους θρησκευτικούς τουρίστες φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά την διαμόρφωση της πολιτικής γύρω από την παροχή υπηρεσιών. Η τουριστική βιομηχανία απαιτεί μελέτη και έρευνα αγοράς γύρω από τον προσκυνηματικό και θρησκευτικό τουρισμό με σκοπό την αποτελεσματικότερη απόδοση των τουριστικών υπηρεσιών. Κάποιοι από τους ιδιωτικούς

φορείς που κατέχουν σημαντικό ρόλο είναι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην μετακίνηση/ μεταφορά των τουριστών, στην διαμονή, στην ξενάγηση και πρακτόρευση και στον επισιτισμό (Μυλωνόπουλος & Μοίρα, 2005).

2.7.3 Marketing

Η συμβολή του μάρκετινγκ στον τομέα του τουρισμού έχει καθοριστικό ρόλο. Αυτήν την άποψη αποτύπωσαν οι Middleton και Clarke στο βιβλίο τους *Marketing in Travel & Tourism* υποστηρίζοντας πως η αξιοποίηση των εργαλείων μάρκετινγκ στο κλάδο του τουρισμού και των ταξιδιών καθώς και η εκμετάλλευση δυνάμεων ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, φέρουν συγκλονιστικά αποτελέσματα. Μέσω του μάρκετινγκ ο κλάδος του τουρισμού είναι σε θέση να διαχειρίζεται την γνώση προς όφελος του και να δημιουργεί ικανές στρατηγικές (Middleton & Clarke, 2001). Για να αξιοποιηθούν όμως όλα αυτά ο κλάδος του τουρισμού θα πρέπει να λάβει υπόψιν κάποιες από τις ιδέες που έχουν μένει σταθερές στο πέρασμα του χρόνου. Αυτές τις ιδέες σχετικά με την ανάπτυξη των τουριστικών προορισμών ανέπτυξε στο άρθρο του ο Christaller το 1963. Αυτές οι ιδέες φαίνεται να επηρεάζουν τις εκάστοτε στρατηγικές μάρκετινγκ που διαμορφώνεται ανά τουριστικό προορισμό καθώς (Mason, 2003):

- Όλοι οι τουριστικοί προορισμοί επηρεάζονται με το πέρασμα του χρόνο
- Με συνέπεια την διαμόρφωση της τουριστικής εμπειρίας ή του τουριστικού προϊόντος με βάση την εκάστοτε χρονική περίοδο
- Τα χαρακτηριστικά των τουριστών αλλάζουν με το πέρασμα του χρόνου
- Αναδιαμόρφωση των τουριστικών προορισμών με το πέρασμα του χρόνου
- Επιρροή των μόνιμων κατοίκων μιας τουριστικής περιοχής με το πέρασμα του χρόνου
- Προσθήκη νέων τουριστικών προορισμών με το πέρασμα του χρόνο

Εκτός από βασικές θεωρίες και στοχευμένες ιδέες, η διαμόρφωση του μάρκετινγκ γύρω από ένα τουριστικό προορισμό επηρεάζεται σημαντικά από τα χαρακτηριστικά και την συμπεριφορά των επισκεπτών. Η μελέτη και καταγραφή αυτών των συμπεριφορών και στάσεων συνδράμουν αποτελεσματικά στον σχεδιασμό και την διαμόρφωση. Ήδη από το 1978 πραγματοποιούνταν έρευνες όπως αυτή των Ritchie και Zins, σχετικές με επιπτώσεις του τουρισμού στους επισκέπτες και στους μόνιμους κατοίκους των τουριστικών περιοχών. Το ενδιαφέρον της έρευνας φαίνεται να είναι η εμπορευματοποίηση του πολιτισμού με σκοπό το τουριστικό κέρδος (Ritchie & Zins, 1978). Κατά τον Williams, η υλοποίηση ενός πετυχημένου σχεδιασμού στρατηγικής μάρκετινγκ είναι η επίλυση των πραγματικών αιτιών σε συνδυασμό με την αύξηση του κέρδους (Williams, 1998). Αναμφίβολα, ο παράγοντας ζήτηση επηρεάζει άμεσα τον τουρισμό και πόσο μάλλον τον θρησκευτικό και προσκυνηματικό τουρισμό. Κατ' επέκταση λοιπόν, η προετοιμασία της στρατηγικής είτε αυτή απευθύνεται στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο τομέα έχει ως σκοπό τον καθορισμό αγοράς στόχου καθώς καθορισμός στρατηγικών αποφάσεων για την μεταβλητή του μείγματος μάρκετινγκ (Kotler & Keller, 2017). Παρόλα αυτά, η ιδιαιτερότητα της φύσεως του θρησκευτικού τουρισμού καθώς και γενικότερα του κλάδου του τουρισμού εντοπίζεται στην εξ αποστάσεως αγορά του προϊόντος. Η ιδιαιτερότητα αυτή, απαιτεί διορατικότητα και συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με την ζήτηση. Έρευνα σχετικά με το μάρκετινγκ και το μάντζμεντ κρίνεται απαραίτητη καθώς και η μελέτη των τμημάτων αγοράς. Ο θρησκευτικός τουρισμός και συγκεκριμένα της Κρήτης, απαιτεί συνεργασία φορέων και επαγγελματιών με σκοπό την δημιουργία μιας ιδιαίτερης μάρκας, η οποία θα τοποθετηθεί στοχευμένα στην αγορά. Επιπλέον, κρατικές ή διασυνοριακές συνεργασίες, ενισχύουν και δημιουργούν αξία γύρω από το προϊόν καθώς και επιτυγχάνεται η προβολή και η ανάδειξη του θρησκευτικού τουριστικού

προϊόντος. Παράλληλα, μέσω της ανάπτυξης και σχεδιασμού ολοκληρωμένης στρατηγικής πολιτικής επιτυγχάνεται η ξεκάθαρη ανάλυση των αγορών καθώς και των ανταγωνιστών.

2.7.3.1 Ενέργειες προώθησης

Εκτός από τον σχεδιασμό και την διαμόρφωση πολιτικής, εξίσου σημαντικός και ζωτικής σημασίας είναι ο σχεδιασμός κατάλληλων ενεργειών προώθησης. Ενέργειες όπως η διαφήμιση, οι καμπάνιες, η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και γενικότερα των κοινωνικών μέσων, οι δημόσιες σχέσεις, τα συνέδρια και οι εκδηλώσεις, λειτουργούν αποτελεσματικά στην ανάδειξη και προβολή του θρησκευτικού προϊόντος. Οι επιτυχημένες ενέργειες προώθησης φέρουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης και χάραξης μιας μακροπρόθεσμης επιτυχίας (Kotler & Keller, Marketing & Management 15η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ, 2017). Συγκεκριμένα, τα Μέσα Κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ) είναι αναπόσπαστο κομμάτι δισεκατομμυρίων χρηστών στον κόσμο καθώς αποτελούν σημαντικό μέσο για την διάδοση τόσο της πληροφορίας αλλά και της επικοινωνίας. Η διάδοση της πληροφορίας επιτυγχάνεται μέσω των εργαλείων δημοσίευσης που παρέχουν οι πλατφόρμες και η πρόσβαση είναι σχεδόν καθολική. Ειδικότερα, μέσω των εργαλείων αυτών δίνεται η δυνατότητα αλληλεπίδρασης των χρηστών, διαμερισμού σκέψεων, γνώσεων και γεγονότων. Από την άλλη πλευρά, τα ΜΚΔ έχουν λάβει ενημερωτικό ρόλο καθώς ολοένα και περισσότεροι χρήστες έχουν αντικαταστήσει τον παραδοσιακό ενημέρωσης. Επίσης, οι περισσότερες επιχειρήσεις, οργανισμοί, φορείς κ.α. στις μέρες εκμεταλλεύονται τα ΜΚΔ προς όφελος τους (Kotler, Armstrong, Harris, & He, 2020).

Όλη αυτή η ψηφιακή τεχνολογική αναγέννηση έφερε στο προσκήνιο το Ψηφιακό Μάρκετινγκ (Digital Marketing), το οποίο δραστηριοποιείται στην αποτελεσματική διαχείριση όλων αυτών των ΜΚΔ και την επικοινωνία μεταξύ καταναλωτών και παραγωγών. Τα ΜΚΔ έχουν τεράστια επιρροή και αντίκτυπο στον τουριστικό κλάδο και έχουν αναδιαμορφώσει τα πρότυπα και τις ανάγκες του τουρισμού. Ως επακόλουθο ήταν ο τουριστικός κλάδος να αγκαλιάσει και να σχεδιάσει στρατηγική ψηφιακού μάρκετινγκ (Munar & Jacobsen, 2013). Τα ΜΚΔ λειτουργούν ως εργαλεία αλληλεπίδρασης και διαφέρουν από τα υπόλοιπα εργαλεία προώθησης καθώς δίνεται η δυνατότητα συμμετοχής και δημιουργίας περιεχόμενου. Επίσης, δημιουργείται μια αμεσότητα ανάμεσα στον καταναλωτή και το προϊόν η οποία συμβάλει στην δημιουργία ενδιαφέροντος και σχέσης. Τέλος, τα ΜΚΔ και η αξιοποίησή τους ως εργαλεία ανάδειξης και προώθησης του προϊόντος αποτελούν τον πλέον γνωστό κλάδο του Social Media Marketing (Kotler, Armstrong, Harris, & He, 2020).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Όπως προκύπτει από τον τίτλο της εργασίας, το ερευνητικό πλαίσιο της έρευνας διαμορφώνεται γύρω από την καταγραφή των υφιστάμενων δραστηριοτήτων προώθησης *branding* ταυτότητας του θρησκευτικού προϊόντος στην Κρήτη. Μέσω λοιπόν της μεθοδολογίας, δηλαδή των μεθόδων και των διαδικασιών σχεδιασμού της έρευνας προκύπτουν αξιόλογα αποτελέσματα, αναδεικνύεται η σπουδαιότητα του θέματος και αναγνωρίζεται η ωφέλεια της μελέτης.

3.1 Σκοπός και στόχος της έρευνας

Ο καθορισμός ενός ή πολλών ξεκάθαρων σκοπού/ών και στόχου/ων σε μία έρευνα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα βήματα. Επίσης, η διαφοροποίηση αυτών των δύο εννοιών κρίνεται αναγκαία καθώς παρατηρείται σύγχυση στον προσδιορισμό τους (Rowntree, 1994). Συγκεκριμένα, στόχος της παρούσας έρευνας είναι η συλλογή και δημοσίευση των σημαντικότερων δραστηριοτήτων προώθησης του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος στην Κρήτη, όπως αυτές προκύπτουν τα τελευταία πέντε έτη.

Καθώς η Κρήτη είναι ένα νησί με αναρίθμητα θρησκευτικά μνημεία και οι επισκέπτες έρχονται σε επαφή με εξάισια δείγματα της εκκλησιαστικής χριστιανικής πίστewς και επειδή δράσεις ανάδειξης, διάσωσης και προώθησης γύρω από τον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού κρίνονται αναγκαίες, το ερευνητικό ερώτημα που προκύπτει είναι αν και σε ποιες δράσεις έχει λάβει μέρος η Κρήτη στον τομέα της ανάδειξης της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς και του θρησκευτικού τουρισμού. Σκοπός λοιπόν, είναι να καταγραφούν οι υφιστάμενες δράσεις, να αξιολογηθούν και να αποτελέσουν κίνητρο για μεγαλύτερη διερεύνηση. Η παρούσα εργασία αποτελεί πρωτότυπο εγχείρημα καθώς μέχρι στιγμής δεν υφίσταται άλλη παρόμοια, η οποία να επικεντρώνεται αποκλειστικά στον θρησκευτικό τουρισμό της Κρήτης και ειδικότερα στην καταγραφή των δραστηριοτήτων που αφορούν την στοχευμένη ανάδειξη και διάδοση της θρησκευτικής κληρονομιάς του τόπου. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί πως το θέμα της έρευνας θα απασχολήσει πολλούς ερευνητές τα επόμενα χρόνια καθώς αποτελεί ένα επίκαιρο ζήτημα και το οποίο παρουσιάζει πολλά περιθώρια ανάπτυξης όπως διερεύνησης μέσω της ποσοτικής έρευνας.

3.2 Πρωτογενής έρευνα

Μία από τις μεθόδους συλλογής δεδομένων είναι η ποιοτική έρευνα. Η ποιοτική έρευνα διαφέρει αρκετά από την ποσοτική έρευνα διότι φαίνεται να χρησιμοποιεί την μέθοδο της παρατήρησης και κατανόησης καθώς και άλλων μεθόδων, σε αντίθεση με την ορθολογική στάση της ποσοτικής (Denzin & Lincoln, 2011). Τόσο η ποιοτική όσο και η ποσοτική είναι εξίσου σημαντική μέθοδος έρευνας, και φαίνεται να υποστηρίζεται πως ο συνδυασμός των δυο μεθόδων αποφέρει αξιόπιστα αποτελέσματα (Anderson & Burns, 1991). Στην παρούσα διπλωματική εργασία, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ποιοτικής έρευνας μέσω των εργαλείων της παρατήρησης και της συνέντευξης. Ειδικότερα, η ερευνήτρια ήταν σε θέση να παρακολουθεί από κοντά μεγάλο μέρος των ενεργειών που εκτελέστηκαν κατά το διάστημα του Ιουνίου του έτους 2022 μέχρι τον Μάιο του 2023, με σκοπό την ανάδειξη, διάσωση και προώθηση της θρησκευτικής ταυτότητας της Κρήτης καθώς και να συλλέξει δεδομένα από την

αρχή. Επίσης, η έμπρακτη συμβολή της ερευνήτριας σε συγκεκριμένες δράσεις των έργων, φαίνεται να συμβάλει σημαντικά στην συλλογή και καταγραφή των στοιχείων. Η χρήση του εργαλείου της συμμετοχικής παρατήρησης (Participant Observation) επιτρέπει μέσω της συστηματικής και συμμετοχικής έρευνας την συγκέντρωση ποιοτικών δεδομένων. Συνήθως, η συμμετοχική παρατήρηση εντοπίζεται συνδυαστικά με άλλες μεθόδους και απαιτεί από τον ερευνητή την άμεση επαφή με το περιβάλλον ενδιαφέροντος (Mac an Ghail, 1991).

Κατά την διάρκεια της έρευνας πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις ημι-δομημένης μορφής με σκοπό την συλλογή πληροφοριών και την παραγωγή αξιοποιήσιμων δεδομένων. Συγκεκριμένα, οι συνεντεύξεις στόχευαν ανθρώπους του εκκλησιαστικού χώρου, επιχειρηματίες του τουρισμού καθώς και εκπροσώπους του δημοσίου τομέα.

3.3 Δευτερογενής έρευνα

Για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας διεξήχθη δευτερογενής έρευνα δηλαδή βιβλιογραφική ανασκόπηση. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε τόσο ελληνική και ξένη βιβλιογραφία με θέματα που πλαισιώνουν τον θρησκευτικό και πολιτιστικό τουρισμό. Επιπρόσθετα, μελετήθηκαν έρευνες σχετικά και με άλλους νησιωτικούς προορισμούς και αγιώνυμων νήσων όπως η Μάλτα, και γενικότερα η επίδραση του θρησκευτικού και προσκυνηματικού τουρισμού (Munro, 2017). Η συλλογή στοιχείων προέκυψαν από άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, βιβλία, συνέδρια, πρακτικά καθώς και από επίσημες ιστοσελίδες. Επίσης, με σκοπό την αναζήτηση στοιχείων, έγινε χρήση της Βιβλιοθήκης του Επικοινωνιακού και Μορφωτικού Ιδρύματος της Ιεράς Αρχιεπισκοπής της Κρήτης καθώς και του Ιστορικού Αρχείου.

3.4 Ηθικά ζητήματα

Τα ηθικά ζητήματα μιας μελέτης αναφέρονται στον απόλυτο σεβασμό ανάμεσα των αλληλοεπιδρώντων. Για την εξασφάλιση αυτών των ζητημάτων και δικαιωμάτων κατά καιρούς ορίζονται επιτροπές Ηθικής και Δεοντολογίας. Αναφορικά λοιπόν με τα ανθρώπινα δικαιώματα της παρούσας έρευνας, αξίζει να σημειωθεί πως ουδεμία πίεση δεν ασκήθηκε. Συγκεκριμένα, στις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν έγινε γνωστό το δικαίωμα της αποχώρησης από την συνέντευξη εάν και εφόσον κρινόταν απαραίτητο. Όπως επίσης, στην περίπτωση της αποχώρησης καμία αρνητική συνέπεια δεν ακολουθεί από την επιλογή αυτή. Έγινε γνωστό το θέμα της έρευνας, οι σκοποί και οι στόχοι και επισημάνθηκε η δυνατότητα πρόσβασης στην έρευνα μετά την ολοκλήρωση της.

3.5 Περιορισμοί έρευνας

Τόσο στις ποιοτικές όσο και στις ποσοτικές εντοπίζονται περιορισμοί. Στα πλαίσια της ποιοτικής έρευνας λοιπόν, προέκυψαν κάποιοι περιορισμοί, οι οποίοι εντοπίστηκαν στην παρεμβολή άλλων ανθρώπων στο περιβάλλον μελέτης καθώς και εργασιακός θόρυβος. Οι ίδιοι περιορισμοί εντοπίστηκαν κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων. Η διαδικασία διακόπηκε κάποιες φορές λόγω απροόπτων επισκεπτών και τηλεφωνημάτων. Σε κάποιες περιπτώσεις οι συνεντεύξεις ολοκληρώθηκαν κάνοντας χρήση εργαλείων διαδικτυακής συνάντησης καθώς κάποιοι από τους συμμετέχοντες βρίσκονταν αρκετά μακριά. Φυσικά η απόσταση, σε καμία περίπτωση δεν εμπόδισε την διεξαγωγή της συνέντευξης. Από την άλλη, ένας πολύ σημαντικός περιορισμός ήταν η δυσκολία προσέγγισης των ανθρώπων τόσο του Εκκλησιαστικού χώρου όσο και του δημοσίου τομέα και ο ορισμός κοινής ημερομηνίας για την

ολοκλήρωση της συνέντευξης. Τέλος, εμφανίζεται ένας ακόμη περιορισμός αναφορικά με τις πληροφορίες περί δράσεων θρησκευτικού τουρισμού και την καταγραφή αυτών όπως αυτές προκύπτουν από τις Μητροπόλεις. Ειδικότερα, οι πληροφορίες σχετικά με τον Θρησκευτικό Τουρισμό στην Κρήτη, όπως αυτές εντοπίστηκαν από την Επιτροπή επί του Θρησκευτικού Τουρισμού της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου της Εκκλησίας της Κρήτης, ήταν ελάχιστες.

3.6 Σχεδιασμός συνεντεύξεων

Ύστερα από την αποσαφήνιση του ερευνητικού προβληματισμού και του στόχου της έρευνας, σχεδιάστηκαν οι ερωτήσεις και οι συνοδευτικές επεξηγηματικές ερωτήσεις. Ειδικότερα, διαμορφώθηκαν 9 στο σύνολο ερωτήσεις οι οποίες στόχευαν εκπροσώπους του εκκλησιαστικού χώρου, επιχειρηματίες του τουρισμού, οι οποίοι δραστηριοποιούνται ή δραστηριοποιούνταν με θρησκευτικά ταξίδια ή γενικότερα τον θρησκευτικό/ προσκυνηματικό τουρισμό και τέλος εκπροσώπους του δημοσίου τομέα σχετικά με τον πολιτισμό και τουρισμό. Οι ερωτήσεις της συνέντευξης πραγματοποιήθηκαν με την ίδια σειρά σε όλους τους συνεντευξιαζόμενους και διενεργήθηκαν συνολικά 8 συνεντεύξεις οι οποίες έλαβαν διάρκεια της χρονικής περιόδου Φεβρουαρίου και Μαρτίου του έτους 2023. Αξίζει να σημειωθεί πως σε συγκεκριμένους συνεντευξιαζόμενους προέκυψαν νέες ερωτήσεις ως απόρροια των απαντήσεων τους στις ερωτήσεις της συνέντευξης. Για την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων χρειάστηκαν από 30 λεπτά έως και 1 ώρα. Κάποιες από τις συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με φυσική παρουσία και κάποιες με την δυνατότητα των εργαλείων εξ αποστάσεως επικοινωνίας, λόγω προσωπικών κωλυμάτων των συνεντευξιαζόμενων είτε λόγω απόστασης. Στην συνέχεια ακολουθεί η διαχείριση των απαντήσεων και η ανάλυση τους.

Στο πλαίσιο των συνεντεύξεων ζητήθηκαν κάποια βασικά δημογραφικά στοιχεία όπως, προϋπηρεσία, επωνυμία οργανισμού/ιδρύματος απασχόλησης, έτη απασχόλησης στον οργανισμό/ίδρυμα, ιδιότητα/θέση στον οργανισμό/φορέα.

Ερώτηση 1. Ποια η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης;

Ερώτηση 2. Ποια είναι τα στοιχεία (ή χαρακτηριστικά) που κάνουν την Κρήτη ιδανικό τόπο για την ανάπτυξη θρησκευτικού τουρισμού;

Ερώτηση 3. Ποια είναι τα στοιχεία (ή χαρακτηριστικά) που δυσκολεύουν την υλοποίηση/ανάπτυξη δράσεων θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη; Τι μπορεί να γίνει ώστε να εξαλείψουν αυτοί οι παράγοντες;

Ερώτηση 4. Γνωρίζετε δράσεις στις οποίες έχει λάβει μέρος η Εκκλησία της Κρήτης με σκοπό την ανάδειξη, διάσωση και προβολή του θρησκευτικού πολιτισμού και τουρισμού;

Υπό-ερώτηση: Εάν όχι γνωρίζετε δράσεις συνεργασίας μεταξύ φορέων αναφορικά με την ανάπτυξη δράσεων του θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη;

Ερώτηση 5. Πως και με ποιους τρόπους στηρίζετε την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού;

Επεξήγηση: Στηρίζετε δράσεις προβολής και διαφήμισης θρησκευτικού περιεχομένου.

Ερώτηση 6. Ποια είναι η άποψη σας για την ανάπτυξη θρησκευτικών – πολιτιστικών διαδρομών;

Ερώτηση 7. Τι θα αλλάζατε στις έως τώρα δράσεις που πραγματοποιούνται στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη;

Ερώτηση 8. Έχετε λάβει μέρος σε δράσεις ή έργα με σκοπό την ανάδειξη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος.

Ερώτηση 9. Εντοπίζετε διαφορές ανάμεσα στην συμπεριφορά του προσκυνητή με αυτή του θρησκευτικού τουρίστα και αν ναι που;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

4.1 Αποτελέσματα παρατήρησης

Στην συγκεκριμένη ενότητα καταγράφονται οι δραστηριότητες/ ενέργειες εκείνες που προέκυψαν από την έρευνα κάνοντας χρήση του εργαλείου της παρατήρησης. Επίσης, πολλά από τα δεδομένα προκύπτουν από την έμπρακτη συμβολή της ερευνήτριας σε συγκεκριμένες δράσεις των έργων όπως ορίζει η συμμετοχική παρατήρηση (Participant Observation) επιτρέπει δηλαδή μέσω της συστηματικής και συμμετοχικής έρευνας την συγκέντρωση ποιοτικών δεδομένων.

4.1.1 INTERREG

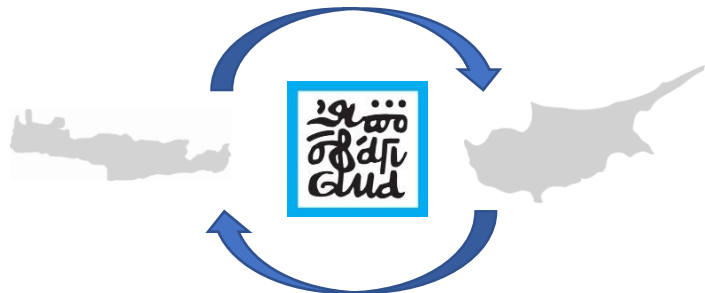
Το Interreg ή αλλιώς η Ευρωπαϊκή Εδαφική Συνεργασία είναι ένα από τα έργα, το οποίο στοχεύει στην εφαρμογή δράσεων και συνεργασιών μεταξύ εθνικών, περιφερειακών και τοπικών παραγόντων με σκοπό την ανάδειξη και ανταλλαγή πολιτικής. Επίσης, στόχος του Interreg είναι η κοινωνικοοικονομική και εδαφική ανάπτυξη. Το Interreg διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες με Interreg A να αφορά διασυνοριακά έργα, το Interreg B να αφορά διακρατικά και το Interreg C να αφορά διαπεριφερειακά έργα. Το πρόγραμμα στο οποίο δραστηριοποιήθηκε η Κρήτη είναι το Interreg V-A Ελλάδα – Κύπρος 2014 – 2020 το οποίο και εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση το 2015.

Έργο

ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Πλοηγοί Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς Εκκλησιών Κύπρου και Κρήτης.

Εικόνα 12 Interreg Ψηφ. Απ. Αγ. Νήσων - Λογότυπο

Εικόνα 13 Interreg Ψηφ. Απ. Αγ. Νήσων - Λογότυπο (2)

Το Ψηφιακό Αποσφράγισμα αποτελεί ένα πιλοτικό έργο το οποίο χαρακτηρίζεται ως καινοτόμο, το οποίο απασχολεί εξειδικευμένο για τις ανάγκες επιστημονικό προσωπικό. Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από τους Εθνικούς πόρους της Ελλάδας και της Κύπρου και του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης. Το Ψηφιακό Αποσφράγισμα αποτελεί μια δράση του διασυνοριακού προγράμματος συνεργασίας Interreg V-A Ελλάδα – Κύπρος 2014 – 2020.

Περιγραφή της Πράξης

Στόχος της Πράξης είναι η δημιουργία μιας ψηφιακής πλατφόρμας, μέσω της οποίας θα παρέχεται αξιόπιστη πληροφορία αναφορικά με πολιτισμικό περιεχόμενο που αφορά τόσο την Κύπρο όσο και την Κρήτη. Η συγκεκριμένη ψηφιακή υπηρεσία θα λειτουργεί ως γέφυρα διασυνωριακής διασύνδεσης πολιτισμικών και θρησκευτικών πληροφοριών με τρόπο καινοτόμο και πρωτοποριακό. Επίσης, θα λειτουργεί με τέτοιο τρόπο που να παρέχεται καθολική πρόσβαση καθώς και εύκολη πλοήγηση. Επιπλέον στόχος είναι η στελέχωση εξειδικευμένου προσωπικού στις Μητροπόλεις και την ΕΦΑΗ με σκοπό την ολοκλήρωση του έργου. Ακόμη ένας στόχος της πράξης είναι η κινητοποίηση των νέων γύρω από ζητήματα θρησκευτικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Τέλος, η ψηφιακή υπηρεσία θα απαρτίζεται από κυρίως ψηφιοποιημένα έργα (αντικείμενα, κειμήλια, ναοί κ.α.) τα οποία θα αξιοποιούνται και σε άλλα έργα των πλοηγών Μητροπόλεων, όπως έργα που αφορούν δημιουργία υποδομών προβολής διαδραστικού περιεχομένου, μουσείων βυζαντινής τέχνης κ.α.

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

Θεματικός στόχος:	2 Βελτίωση της πρόσβασης, της χρήσης και της ποιότητας των τεχνολογιών των πληροφοριών και των επικοινωνιών
Επενδυτική προτεραιότητα:	2c. Ενίσχυση των εφαρμογών ΤΠΕ στον τομέα της ηλεκτρονικής κυβέρνησης, της ηλεκτρονικής μάθησης, της ηλεκτρονικής ένταξης, του ηλεκτρονικού πολιτισμού και της ηλεκτρονικής υγείας
Ειδικός στόχος:	1.1 Αύξηση της χρήσης των ΤΠΕ σε τομείς κοινού ενδιαφέροντος (στον τομέα της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, ηλεκτρονικής επιχειρηματικότητας, ηλεκτρονικού πολιτισμού και τουρισμού)

Εικόνα 14 ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Θεματικές πληροφορίες

Αναμενόμενα αποτελέσματα

- ✚ Υψηλή ποιότητας ψηφιακή υπηρεσία.
- ✚ Καθολική πρόσβαση στον πολιτισμικό πλούτο σχετικά με τις Εκκλησίες της Κρήτης και της Κύπρου.
- ✚ Ευαισθητοποίηση νέων για συμμετοχή σε εθελοντική εργασία σε τομείς που αφορούν την ψηφιοποίηση, τεκμηρίωση και καταχώριση δεδομένων.
- ✚ Εύχρηστη και διαδραστική ψηφιακή πλατφόρμα.
- ✚ Διασφάλιση ποιότητας.
- ✚ Ολοκλήρωση επιτυχημένου στρατηγικού σχεδιασμού σε θέματα μετάδοσης και διαχείριση δεδομένων.
- ✚ Διαδραστικό περιβάλλον εικόνων, τρισδιάστατων, κειμένων, βίντεο κ.α.

Αναμενόμενες εκροές

Η σημαντικότερη εκροή της Πράξης είναι η δημιουργία της ψηφιακής υπηρεσίας, η οποία θα λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις Μητροπόλεις. Η σχεδίαση, η ψηφιοποίηση και ο εμπλουτισμός της ψηφιακής υπηρεσίας απασχολούν τα περισσότερα πακέτα εργασίας του έργου, με την ψηφιοποίηση να αποτελεί το σημαντικότερο και το πιο δαπανηρό τμήμα του. Επιπλέον αναμενόμενη εκροή αποτελεί, η δημιουργία μεθοδολογικής πρακτικής και η ανάπτυξη εκπαιδευτικού υλικού με σκοπό την καταγραφή και μετάδοσης της τεχνογνωσίας σε όλες τις Μητροπολιτικές περιφέρειες και Εφορείες Αρχαιοτήτων της Κρήτης.

Δικαιούχοι

- Ιερά Μητρόπολη Λεμεσού
- Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου
- Ινστιτούτο Κύπρου
- Επικοινωνιακό και Μορφωτικό Ίδρυμα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης

Δικαιούχος 4

Επωνυμία:	Επικοινωνιακό και Μορφωτικό Ίδρυμα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης
Νομική μορφή:	Οργανισμός δημοσίου δικαίου
Διεύθυνση / Χώρα:	Αγίου Μηνά 25, ΤΚ 71201, Ηράκλειον Κρήτης/Ελλάδα
Συνολικός προϋπολογισμός δικαιούχου (€):	210.000,00
Κοινοτική Συνδρομή:	178.500,00
Ιστοσελίδα:	-

Εικόνα 15 ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Δικαιούχος EMI ΙΑΚ

- Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
- Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου

Αποτελέσματα της Πράξης

Αποτελέσματα της Πράξης όπως αυτά εντοπίζονται και παρατίθενται στην επίσημη ιστοσελίδα του έργου «Ψηφιακό Αποσφράγισμα» και όπως δόθηκαν από τον Δικαιούχο της Πράξης με την επωνυμία Επικοινωνιακό και Μορφωτικό Ίδρυμα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης.

- Κατάρτιση δύο προτύπων, πλήρως επανδρωμένων και υπερσύγχρονων, εξοπλισμένων Εργαστηρίων
- Ψηφιακής Αποτύπωσης Εκκλησιαστικών Πολιτισμικών Αγαθών , ένα σε Κύπρο και ένα στην Κρήτη.
- Εξοπλισμός, λογισμικά και Υποδομές Ψηφιακής Αποτύπωσης Πολιτισμικού Χώρου, Πολιτισμικών Αντικειμένων και Πολιτισμικού Αρχείου ύψους άνω των εκατόν πενήντα χιλιάδων 150.000 ευρώ σε Κύπρο και σε Κρήτη.
- Πιλοτική Διαδικτυακή και Διασυνοριακή Πλατφόρμα που ονομάζεται, «Πύλη Αποσφραγίσματος» που απαρτίζεται και υποστηρίζεται από τα εξής ψηφιακά υποσυστήματα:
- Σύστημα Διαχείρισης Εκκλησιαστικού Πολιτισμικού Περιεχομένου, «Αρχέτυπον»
- Σύστημα Διαχείρισης, Ανάθεσης και Προβολής Αποστολών Ψηφιακής Αποτύπωσης
- Σύστημα Ενδοεπικοινωνίας

- Σύστημα Διάθεσης Ψηφιακού Υλικού και Υπηρεσιών
- Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS)
- Σύστημα Μικροχρηματοδότησης Αποστολών και Πολιτισμικών Στόχων
- Σύστημα Παρουσίασης Δυναμικού Ημερολογίου του Έργου
- Σύστημα Αποθήκευσης θησαυρικών πεδίων πολιτισμικής γνώσης
- Σύστημα Αναζήτησης Ανοικτών Διασυνδεδεμένων Δεδομένων (Linked Open Data)
- Πλέον των χιλίων εξακοσίων (1.600) ψηφιακών αποτυπώσεων εκκλησιαστικών κειμηλίων, ιερών εικόνων, παλαιτύπων, γλυπτών και λειτουργικών αντικειμένων στην Κύπρο,
- Πλέον των τριακοσίων (900) ψηφιακών αποτυπώσεων εκκλησιαστικών κειμηλίων και λειτουργικών αντικειμένων στην Κρήτη,
- Πλέον των ογδόντα οκτώ (88) ψηφιακών αποτυπώσεων μνημείων εκκλησιαστικού πολιτισμού στην Κύπρο εντός Μητροπολιτικής Περιφέρειας της Ι.Μ. Λεμεσού,
- Πλέον των εξήντα τριών (63) ψηφιακών αποτυπώσεων μνημείων εκκλησιαστικού πολιτισμού στην Κρήτη εντός Αρχιεπισκοπικής Περιφέρειας της Ι.Α. Κρήτης,
- Πλέον των δεκατεσσάρων χιλιάδων (14.000) ψηφιοποιήσεων σελίδων του εκκλησιαστικού αρχείου του Τεχνικού Τμήματος της Ιεράς Μητροπόλεως Λεμεσού,
- Εκατοντάδες ψηφιοποιήσεων τόμων, παλαιτύπων, καταστάσεων και σελίδων του εκκλησιαστικού αρχείου του Μουσείου της Αγίας Αικατερίνης και άλλων ιστορικών εκκλησιαστικών αρχείων της Ι.Α. Κρήτης,
- Πλέον των 40 σεμιναρίων μετάδοσης γνώσεων και δεξιοτήτων σε Αρχαρίους, Μεσαίους και Υψηλούς Εθελοντές και Ενδιαφερόμενους
- Πέντε Ημερίδες Προώθησης και Εθελοντισμού για το Ψηφιακό Αποσφράγισμα
- Πέντε Εργαστήρια Μετάδοσης Γνώσεων και Δεξιοτήτων στην Ψηφιοποίηση του Εκκλησιαστικού Πολιτισμικού Πλούτου
- Επιστημονικό Συνέδριο στο αντικείμενο της Ψηφιοποίησης Εκκλησιαστικού Πολιτισμικού Πλούτου

Εικόνα 16 ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Αποτελέσματα Πράξης

4.1.2 RECLT MAGNUM

Έργο

RECLT MAGNUM: Μεγιστοποίηση του αντικτύπου του Θρησκευτικού Τουρισμού σε Ελλάδα και Κύπρο, μέσα από τη στοχευμένη ανάδειξη και διάδοση της πολιτιστικής και θρησκευτικής κληρονομιάς των Εκκλησιών Ελλάδας, Κρήτης και Κύπρου.

Εικόνα 17 Interreg Recult Magnum – Λογότυπο

Πηγή: <https://greece-cyprus.eu/>

Το RECULT MAGNUM είναι ένα έργο στο οποίο οι τρεις Εκκλησίες, δηλαδή η Εκκλησία της Κύπρου, Ελλάδας και Κρήτης, έχουν ως στόχο την ανάδειξη του θρησκευτικού τουρισμού και της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς των δύο χωρών στο πλαίσιο της 4^{ης} πρόσκλησης του Προγράμματος Συνεργασίας Ελλάδα – Κύπρος INTERREG V-A 2014-2020. Το έργο εκμεταλλεύεται αποτελέσματα των άλλων δύο έργων, δηλαδή του Ψηφιακού Αποσφραγίσματος Αγίωνυμων Νήσων και του RECULT, με σκοπό την απορρόφηση της μεθόδου ψηφιοποίησης και της ανάδειξης της υλικής και άυλης κληρονομιάς.

Περιγραφή της Πράξης

Το έργο επικεντρώνεται στην μεγιστοποίηση του αντικτύπου του θρησκευτικού τουρισμού σε Ελλάδα και Κύπρο και στοχεύει την προβολή και την διατήρηση των πολιτιστικών και θρησκευτικών αγαθών όπως μνημεία, κειμήλια και άυλη πολιτιστική και θρησκευτική κληρονομιά.

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

Θεματικός στόχος:	6. Διαφύλαξη και προστασία του περιβάλλοντος και προώθηση της αποδοτικότητας των πόρων
Επενδυτική προτεραιότητα:	6c. Διατήρηση, προστασία, προώθηση και ανάπτυξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς
Ειδικός στόχος:	3.2 Βελτίωση της ελκυστικότητας των περιοχών φυσικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος

Εικόνα 18 RECULT MAGNUM, Θεματικές πληροφορίες

Αναμενόμενα αποτελέσματα

Τα αναμενόμενα αποτελέσματα του έργου αφορούν κυρίως την αύξηση της προβολής της θρησκευτικής κληρονομιάς στις τρεις Εκκλησίες, την αύξηση των θρησκευτικών τουριστών, προσκυνητών και γενικότερα της επισκεψιμότητας. Ειδικότερα μέσω του έργου αναμένεται, αύξηση επισκεψιμότητας στα μουσεία, στα τουριστικά καταλύματα και των διανυκτερεύσεων και την επέκταση της τουριστικής περιόδου με θετικό αντίκτυπο στην οικονομία της Ελλάδας και της Κύπρου. Επίσης, η συμβολή του έργου φαίνεται να είναι σημαντική στον τομέα της αναβάθμισης του παλιού τουριστικού μοντέλου καθώς θα δώσει την δυνατότητα της διαφοροποίησης του υπάρχοντος τουριστικού προϊόντος.

Πακέτα εργασίας του έργου τα οποία συμβάλουν στην επίτευξη του στόχου:

ΠΕ 1 ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΡΓΟΥ

Αφορά στην υλοποίηση του έργου, στον αποτελεσματικό συντονισμό και στη διαχείριση του φυσικού και οικονομικού αντικειμένου.

ΠΕ 2 ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ

Αφορά στις δράσεις δημοσιότητας και επικοινωνίας με στόχο την αποτελεσματική διάχυση του έργου.

ΠΕ 3 ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΟΙΝΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Αφορά στη δημιουργία και προώθηση ταυτότητας για τον θρησκευτικό και πολιτιστικό τουρισμό στην Ελλάδα και Κύπρο.

ΠΕ 4 ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΜΠΛΕΚΟΜΕΝΩΝ ΜΕΡΩΝ

Αφορά δράσεις εκπαίδευσης των επιστημόνων του χώρου, των επαγγελματιών του τουρισμού, καθώς και του προσωπικού και εμπειρογνομόνων μονάδων αποτύπωσης πολιτιστικής κληρονομιάς των τριών εκκλησιών.

ΠΕ 5 ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗΣ ΣΕ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

Αφορά στην καταγραφή και μελέτη των εκθεμάτων των υφιστάμενων μουσείων προς ψηφιακή αποτύπωση.

ΠΕ 6 ΑΝΑΠΤΥΞΗ – ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΩΝ

Αφορά την ψηφιακή αποτύπωση της υλικής και άυλης κληρονομιάς προς μουσειακή έκθεση.

Αναμενόμενες εκροές

- ✚ Ολοκλήρωση 5 τεχνικών συναντήσεων
- ✚ Διοργάνωση 22 ενημερωτικών σεμιναρίων σε 7 Εκκλησίες της Ελλάδος, σε 7 Εκκλησίες της Κρήτης και 8 Εκκλησίες της Κύπρου
- ✚ Διοργάνωση 2 συνεδρίων θρησκευτικού τουρισμού (1 Ελλάδα / 1 Κύπρος)
- ✚ Προετοιμασία κοινού υλικού εκπαίδευσης, οργάνωση και προετοιμασία 22 σεμιναρίων ειδικών αποτύπωσης πολιτιστικής κληρονομιάς σε 7 Εκκλησίες της σε 7 Εκκλησίες της Κρήτης και 8 Εκκλησίες της Κύπρου
- ✚ Ψηφιακή αποτύπωση πολιτιστική κληρονομιάς (υλική & άυλη)
- ✚ Σχεδιασμός και λειτουργία 4 ψηφιακών μουσείων (εξοπλισμός, ολογράμματα, υποδομές)
- ✚ Δημιουργία διακριτής ταυτότητας για τον θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα και Κύπρο
- ✚ Ανάπτυξη και προώθηση ενός κοινού τουριστικού προϊόντος

Δικαιούχοι

- ✚ Σωματείο ΦΙΛΟΚΑΛΙΑ
- ✚ Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου
- ✚ Σύνδεσμος Τουριστικών επιχειρήσεων Κύπρου
- ✚ Εκκλησία της Ελλάδος
- ✚ Επικοινωνιακό και Μορφωτικό Ίδρυμα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης

Δικαιούχος 5	
Επωνυμία:	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΙΕΡΑΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
Νομική μορφή:	Ιδιωτικός Οργανισμός
Διεύθυνση / Χώρα:	Αλκιβιάδου 6, Ηράκλειο Κρήτης Τ.Κ. 71307 / ΕΛΛΑΔΑ
Συνολικός προϋπολογισμός δικαιούχου (€):	296.364,00
Κοινοτική Συνδρομή:	251.909,40
Ιστοσελίδα:	-

Εικόνα 19 RECOLT MAGNUM, Δικαιούχος EMI ΙΑΚ

Αποτελέσματα της Πράξης

Τα αποτελέσματα της Πράξης δεν είναι ακόμη διαθέσιμα καθώς το έργο βρίσκεται σε εξέλιξη. Η λήξη του έργου έχει οριστεί για τις 30 Ιουνίου του έτους 2023.

4.1.3 ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ

Economist

Εικόνα 20 Economist, Ανακοίνωση συνεδρίου

Πηγή: https://www.hazliseconomist.com/gr/event/religious_tourism/overview

Ένα από τα σημαντικότερα συνέδρια στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού φαίνεται να έλαβε μέρος στα Χανιά στις 6 Μαΐου του 2022, από το Economist. Το συνέδριο διοργανώθηκε στο πλαίσιο συνεργασίας με την Περιφέρεια Κρήτης και το Ελληνικό Υπουργείου Τουρισμού με τίτλο Religious Tourism: Encouraging inclusive growth. Σκοπός του συνεδρίου ήταν η επαφή ομιλητών και ανταλλαγή απόψεων σχετικά με θέματα που αφορούν τον θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα, όπως η ανάδειξη και προβολή θρησκευτικών ναών και μνημείων, δημιουργία θρησκευτικής ταυτότητας, δράσεις δημοσιότητας και αξιοποίησης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Στο συγκεκριμένο συνέδριο συμμετείχαν αξιότιμοι ομιλητές από τον Εκκλησιαστικό χώρο, όπως Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίος, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δωδώνης Χρυσόστομος ο Σεβασμιώτατος Αρχιεπίσκοπος Κρήτης Ευγένιος, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ιεραπύτνης και Σητείας Κύριλλος, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου, ο Αρχιμανδρίτης Απόστολος Καβαλιώτης της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών καθώς και ο Σεβασμιώτατος Καθολικός Επίσκοπος της Σύρου Πέτρος Στεφάνου. Μεταξύ των ομιλητών παραβρεθήκαν αξιόλογοι επιστήμονες και λέκτορες, όπως ο Bruce Clark ο οποίος εκτός από λέκτορας είναι και δημοσιογράφος, συγγραφέας και συντάκτης θρησκευτικών θεμάτων, η Silvia Aulet από την Σχολή Τουρισμού του Πανεπιστημίου Girona, η Elizabeth Theokritoff από το Ινστιτούτο Ορθόδοξων Χριστιανικών Σπουδών του Κεμπριτζ κ.α. Από το συνέδριο δεν θα έλειπαν επίσης, η Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων Νίκη Κεραμέως, ο Υπουργός Τουρισμού Βασίλης Κικίλιας, η Υφυπουργός Τουρισμού Σοφία Ζαχαράκη καθώς και Περιφερειάρχες, δήμαρχοι και εκπρόσωποι του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ).

Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ιεραπύτνης & Σητείας κ. Κύριλλος, Πρόεδρος Συνοδικής Επιτροπής επί του Θρησκευτικού Τουρισμού της Εκκλησίας Κρήτης στο Διεθνές Συνέδριο του Economist ανέπτυξε το θέμα με τίτλο «Σε αναζήτηση της αυθεντικής εμπειρίας: Η ανάγκη

ανάδειξης και προστασίας μνημείων Θρησκευτικού Τουρισμού σε περίοδο παγκόσμιας κρίσης». Συγκεκριμένα, απόσπασμα της ομιλίας παραιτηθείτε παρακάτω « Όλοι γνωρίζουμε πως ο προσκυνηματικός-θρησκευτικός τουρισμός αρχίζει να αναπτύσσεται από την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όταν, μετά τις ανασκαφές και την εύρεση του Τιμίου Σταυρού από την Αγία Ελένη στην Αγία Γη, τα Ιεροσόλυμα μετατράπηκαν σε πόλο έλξης πολλών πιστών ταξιδιωτών. Το συγκεκριμένο είδος περιήγησης -προσκυνήματος αναλύεται διαχρονικά μέχρι τις μέρες μας ως μία βιώσιμη, ήπια και φιλική προς το φυσικό και οικονομικοκοινωνικό περιβάλλον μορφή τουρισμού ειδικών ενδιαφερόντων. Τα τελευταία χρόνια οι αναπτυξιακές δυνατότητες του θρησκευτικού τουρισμού προσελκύουν ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον σε θρησκευτικό, πολιτικό, πολιτισμικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, λόγω της μαζικής μετακίνησης ετησίως δεκάδων εκατομμυρίων προσκυνητών διαφόρων θρησκειών (λ.χ. Χριστιανών προς τα Ιεροσόλυμα, Μουσουλμάνων προς τη Μέκκα, και Ινδουιστών προς τον Γάγγη ποταμό)». Στην συνέχεια, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης αναφέρει πως ο θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους που αναζητούν την πνευματική ωφέλεια και αναψυχή, την αυθεντική εμπειρία που οδηγεί στην εσωτερική γαλήνη και ειρήνη. Επίσης, τονίζει πως τα ταξίδια σε ιερούς τόπους συμβάλλουν στην ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών με το ίδιο τον τόπο και το μνημείο και αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του αλληλοσεβασμού, της συμφιλίωσης των ανθρώπων και τον σεβασμό στο διαφορετικό. Αργότερα στην ομιλία γίνεται αναφορά στην επίτευξη των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ο.Η.Ε., υποστηρίζοντας πως η αλληλεπίδραση μεταξύ ανάπτυξης θρησκευτικού τουρισμού και της σύγχρονης και βιώσιμης ανάπτυξης, αφού η προσέλκυση των επισκεπτών που βασίζεται στη θρησκεία τροφοδοτεί τις τοπικές κοινωνίες και την περιφερειακή βιώσιμη ανάπτυξη, ενισχύει την οικονομική ευημερία των τοπικών κοινωνιών και προωθεί τα τοπικά παραδοσιακά προϊόντα, και γενικότερα αξιοποιεί τον ενδογενή φυσικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό πλούτο και το ανθρώπινο δυναμικό κάθε τόπου. Τονίζει, ιδιαιτέρως την σπουδαιότητα της συνεργασίας μεταξύ της Εκκλησίας με το Υπουργείο Τουρισμό, τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού και όλους τους φορείς που συμβάλλουν στην επίτευξη της Βιώσιμης Ανάπτυξης του Θρησκευτικού Τουρισμού καθώς και στον σχεδιασμό της στρατηγικής και πολιτικής που θα ακολουθηθεί. Από την άλλη, εστιάζει στην διατήρηση της φυσικής κληρονομιάς και της οικολογικής ισορροπίας, στην συντήρηση σημαντικών θρησκευτικών μνημείων και ναών που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των φυσιολατρικών διαδρομών των τοπικών κοινωνιών. Επιπλέον, φαίνεται να εστιάζει σημαντικά στον σεβασμό των ιερών χώρων θρησκευτικού και πολιτιστικού χαρακτήρα καθώς αποτελούν μέρος της ελληνικής αλλά και παγκόσμιας κληρονομιάς τονίζοντας ότι «..δέχονται εκατοντάδες επισκέπτες καθημερινά, οι οποίοι επιδιώκουν να γνωρίσουν αυτή την πολιτιστική κληρονομιά, όχι μόνο ως μουσειακό είδος, αλλά κυρίως ως ζώσα εμπειρία. Πολλά από αυτά τα μνημεία διήλθαν «δια πυρός και ύδατος» και κατόρθωσαν να διασωθούν μέχρι σήμερα «ιερά και αγιασμένα, εσφραγισμένα δια της σφραγίδος της αιωνιότητας» (Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, «Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης», έκδ. Συνοδική Επιτροπή επί του Θρησκευτικού Τουρισμού της Εκκλησίας Κρήτης, Ηράκλειο, 2012). Αποτελούν ιδανικούς προορισμούς, όχι μόνο γιατί είναι καλαίσθητοι και φιλόξενοι χώροι επίσκεψης και μαρτυρίας ενός ένδοξου παρελθόντος, αλλά κυρίως διότι αποκαλύπτουν τον Ορθόδοξο Χριστιανικό Πολιτισμό και είναι τόποι κοινωνίας προσώπων και βίωσης του αυθεντικού τρόπου χριστιανικής ορθοδόξου ζωής». Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ιεραπόστολος & Σητείας κ. Κύριλλος έκανε αναφορά στην Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Τοπλού Σητείας, στην οποία Μονή ο προσκυνητής έχει την δυνατότητα να συμμετέχει σε μια σειρά δραστηριοτήτων όπως η βόσκηση των αιγοπροβάτων, του αρμέγματος και της τυροκόμησης, της συγκομιδής και παραγωγής είτε ελαιόλαδου είτε οίνου. Επίσης, εκτός αυτών φαίνεται πως μπορεί να έρθει σε επαφή με το φυσικό περιβάλλον της κρητικής γης δηλαδή τα μετόχια, τα φαράγγια και τις παραλίες, βιώνοντας μία μοναδική εμπειρία. Αυτή η βιωματική εμπειρία καθώς και η συμμετοχή του μοναστηριακού προγράμματος και τρόπου

ζωής, αποτελεί μια ουσιαστική και πνευματική σύνδεση ανάμεσα στον προσκυνητή και την Μονή.

Τέλος, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ιεραπόλεως & Σητείας κ. Κύριλλος, προσεγγίζει δύο συνθήκες οι οποίες επηρέασαν και επηρεάζουν ακόμη την ανθρωπότητα, όπως αυτή της πανδημίας Covid-19 και του πολέμου στην Ουκρανία. Εφιστά την προσοχή του στην σπουδαιότητα του Θρησκευτικού Τουρισμού και αυτή της αξιοποίησης των τεχνολογιών και του διαδικτύου με σκοπό την ανάδειξη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος καθώς και την δημιουργία συνεργασιών μεταξύ φορέων.

Έκθεση εικόνων «Άγιοι Βρακοφόροι και Φουστανελάδες»

Η έκθεση με τίτλο «Άγιοι Βρακοφόροι και Φουστανελάδες» φαίνεται να ήταν μία πρόταση της επιμελήτριας του Μουσείου Χριστιανικής Τέχνης «Αγία Αικατερίνη Σιναΐτων», η οποία πρόταση αγκαλιάστηκε από την Διοικούσα Επιτροπή του Μουσείου και δεν άργησε να εισηγηθεί στο Διοικητικό Συμβούλιο του Επικοινωνιακού και Μορφωτικού Ιδρύματος της Ιεράς Αρχιεπισκοπής της Κρήτης. Θέμα της έκθεσης ήταν η προβολή των Αγίων Νεομαρτύρων της Εκκλησίας της Κρήτης και κατ' επέκταση της θυσίας και της αντίστασης στους Οθωμανούς κατακτητές. Σκοπός της έκθεσης εκτός από την προβολή και την ανάδειξη εξαιρετικών πινάκων τέχνης ήταν και παραμένει η προσέλκυση ανθρώπων όχι μόνο από την Κρήτη και την Ελλάδα αλλά από όλο τον κόσμο. Συνδυαστικά με την έκθεση, εκδόθηκε ειδικός τόμος με την απεικόνιση όλων των εκθεμάτων καθώς και ακολούθησε τεκμηρίωση αυτών με σκοπό την διάσωση και μετάδοση της πληροφορίας. Επισημαίνεται, πως μέσω της έκθεσης προβάλλονται ενδύματα της βυζαντινής εποχής προσδίδοντας έτσι ένα συμβολικό χαρακτήρα στο θρησκευτικό και ιστορικό τους ρόλο. Οι εικονογραφίες της έκθεσης, εκτός από θρησκευτικό θησαυρό αποτελούν και πολιτιστικό. Φαίνεται πως η έκθεση στοχευμένα έλαβε μέρος στο Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης «Αγία Αικατερίνη Σιναΐτων» καθώς το ίδιο το μουσείο είναι ένα από τα παλαιότερα και σπουδαιότερα μνημεία του Ηρακλείου, με έργα από τον 13^ο αιώνα έως και τον 20^ο. Συγκεκριμένα, το μουσείο είναι πόλος έλξης για όλους τους τουρίστες καθώς φιλοξενεί έργα της Κρητικής Σχολής σπουδαίων ζωγράφων όπως ο Ακοτάντου και του Δαμασκηνού (Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης «Αγία Αικατερίνη Σιναΐτων», 2022).

Εικόνα 21 Επικοινωνιακό και Μορφωτικό Ίδρυμα - Λογότυπο

Π Ρ Ο Σ Κ Λ Η Σ Η

Σας προσκαλούμε στα εγκαίνια της Έκθεσης με τίτλο

Άγιοι Βρακοφόροι και Φουστανελάδες

Εικονογραφία Νεομαρτύρων από την Κρήτη και άλλες περιοχές

που θα πραγματοποιηθούν στο

Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης "Αγία Αικατερίνη Σιναιτών"
(πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Ηράκλειο)

το Σάββατο 22 Οκτωβρίου 2022, ώρα 18:00'

Η Έκθεση θα διαρκέσει από τις 22 Οκτωβρίου έως και 31 Δεκεμβρίου του 2022.

Εικόνα 22 Πρόσκληση Έκθεσης "Άγιοι Βρακοφόροι και Φουστανελάδες"

Αξίζει να σημειωθεί πως, για την ολοκλήρωση της έκθεσης και της συλλογής των εικόνων, συνέλαβαν όλοι σε αυτή την σπουδαία ιδέα. Όλες οι Μητροπόλεις συνεργάστηκαν, καθώς και ενορίες, μονές ακόμη και κάτοχοι ιδιωτικών συλλογών προθυμοποιήθηκαν να συνεργαστούν με την Αρχιεπισκοπή και την επιμελήτρια της έκθεσης και του συγκεκριμένου εντύπου κ. Ψιλάκη. Επίσης, η έκθεση πραγματοποιήθηκε υπό την στήριξη της Περιφέρειας Κρήτης και της δράσης «Φεστιβάλ Κρήτης 2022», υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

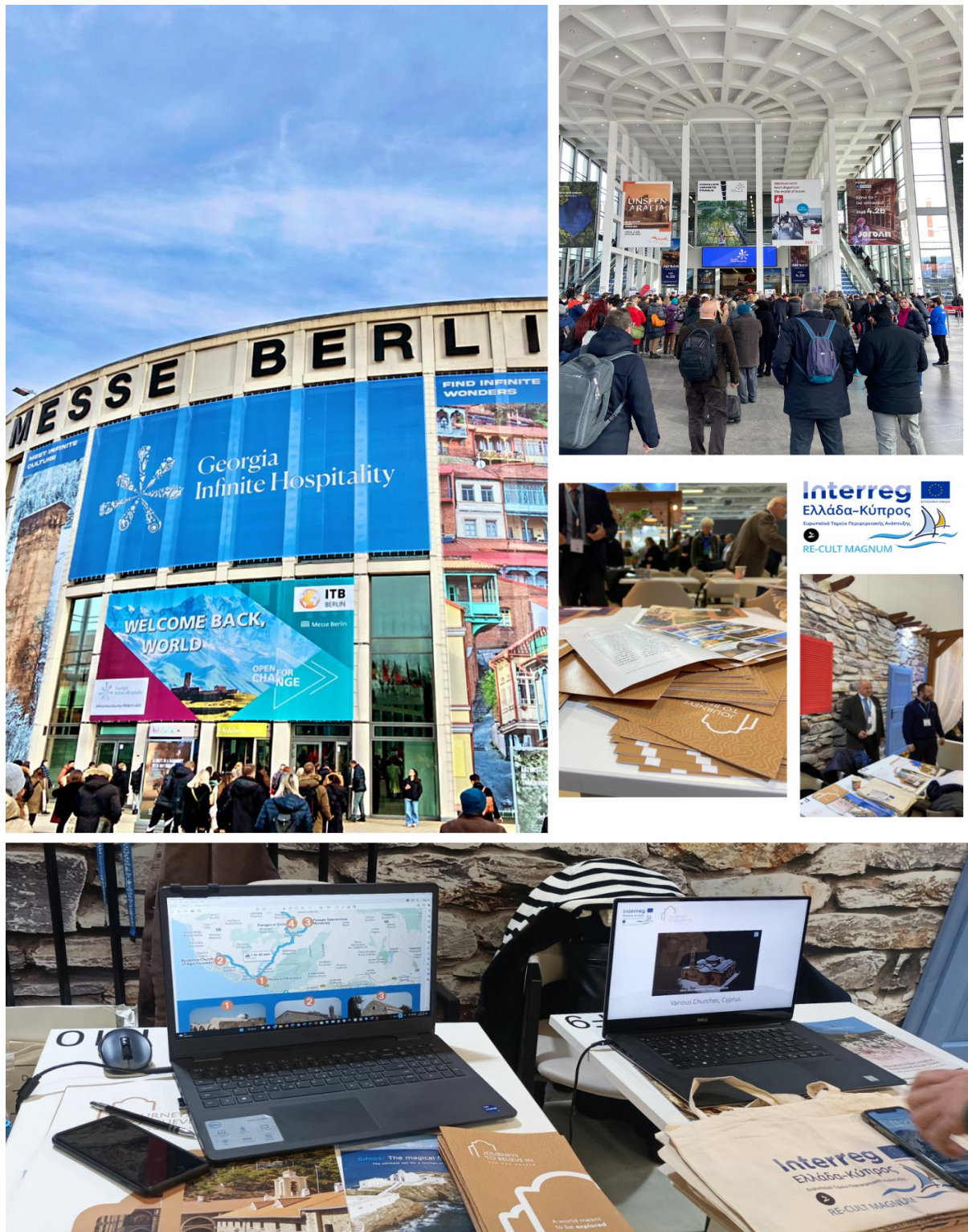
Συμμετοχή στην Διεθνή Τουριστική Έκθεση ITB Berlin 7-9 Μαρτίου 2023

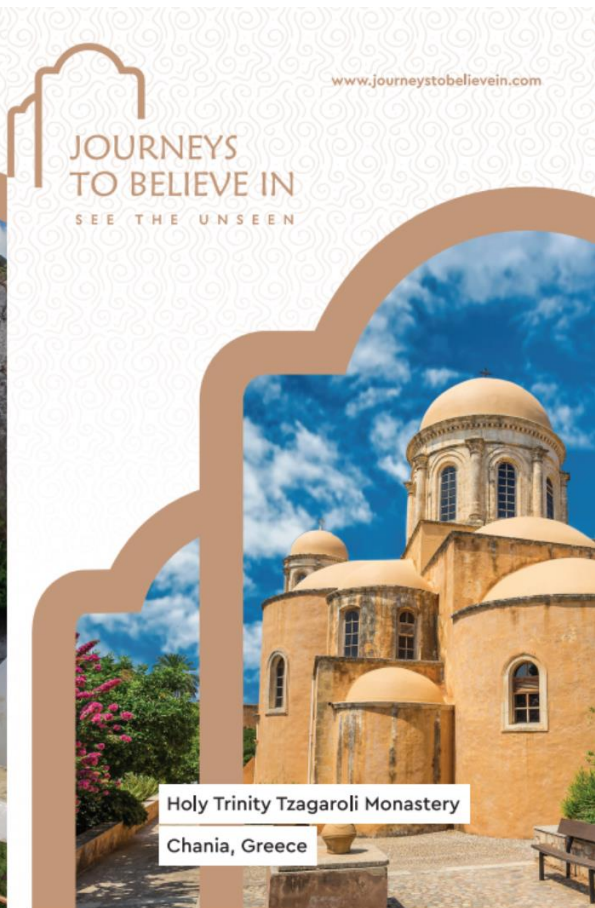
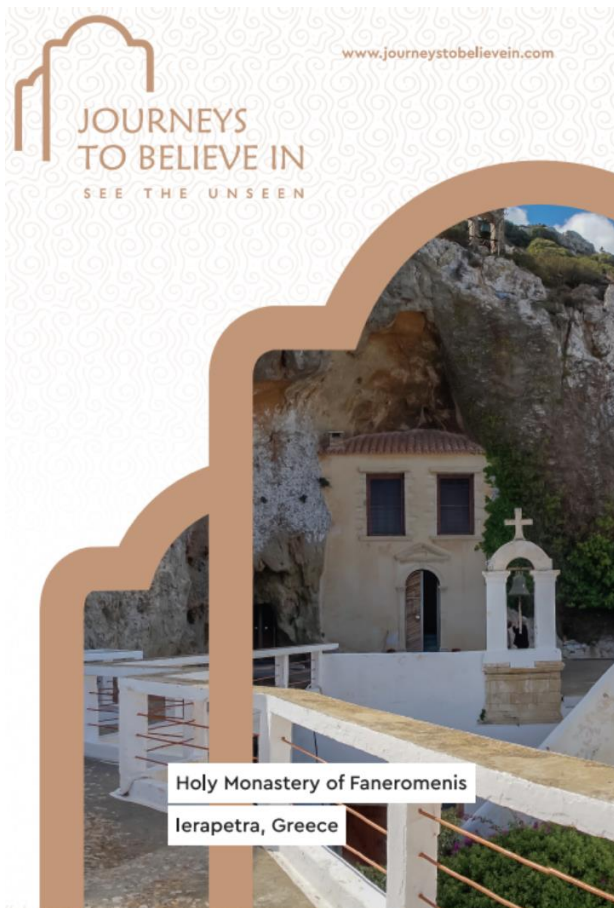
Εικόνα 23 Logo | ITB BERLIN

Συμμετοχή στην σημαντικότερη Διεθνή Τουριστική Έκθεση ITB, στο Βερολίνο της Γερμανίας, στην οποία έλαβαν μέρος 161 χώρες και υπολογίζεται πως παραβρέθηκαν περίπου 10.000 εκθέτες. Ειδικότερα η συμμετοχή έγινε μέσω της Πράξης ReCult Magnum Interreg VA Greece Cyprus, προωθώντας τον Θρησκευτικό Τουρισμό στην διασυνοριακή περιοχή Ελλάδος-Κύπρου. Επίσης, η συμμετοχή και προβολή της Πράξης υποστηρίχθηκε από το περίπτερο του Κυπριακού Οργανισμού Τουρισμού (ΚΟΤ) και η αντιπροσώπευση έγινε μέσω των στελεχών του Κέντρου Έρευνας και Ανάπτυξης Ι.Μ. Σύρου (ΚΕΑ Ι.Μ. Σύρου) και του ΣΤΕΚ – ACTE – Σύνδεσμος Τουριστικών Επιχειρήσεων Κύπρου. Τα στελέχη και δικαιούχοι της

Πράξης, παρουσίασαν για πρώτη φορά σε επαγγελματίες και φορείς του τουρισμού, το Destination Brand “JOURNEYS TO BELIEVE IN | See the unseen”. Στόχος της συμμετοχής ήταν η προώθηση σε παγκόσμια κλίμακα τον Θρησκευτικό Τουρισμό για την Κύπρο, την Κρήτη και το Νότιο Αιγαίο.

Εικόνα 24 Φωτογραφικό υλικό από την έκθεση ITB Berlin 2023

www.journeystobelievein.com

JOURNEYS TO BELIEVE IN
SEE THE UNSEEN

A world meant to be explored

Cyprus, Crete and the Islands of the South Aegean Sea, in the context of the Cooperation Programme INTERREG IFA-GREECE-CYPRUS 2014-2020*, RE-CULT MAGNUM, will participate at the ITB BERLIN 2023 that will take place in Berlin from March 7-9, 2023

We sincerely invite you and your representatives to visit our booth located at

HALL 1.1/110 F10

(ASSOCIATION OF CYPRUS TOURISM ENTERPRISES)

We are looking forward to meeting you and we expect to talk about alternative forms of Tourism and specifically about Religious and Pilgrimage Tourism of Greece and Cyprus, with the representatives of Association of Cyprus Tourist Enterprises (acte.com.cy) and Center of Research and Development of H.M. of Syros (KEA IH Syros)

Simply reply to this email to book a meeting

JOURNEYS TO BELIEVE IN
SEE THE UNSEEN

A world meant to be explored

We are looking forward to schedule a meeting with you...

... and exchange ideas about alternative forms of Tourism, specialized in Religious and Pilgrimage Tourism of Greece and Cyprus.

Our booth is located at HALL 1.1/110 - F10 but we are eligible to visit you in your exhibition booth as well.

Sincerely,
Association of Cyprus Tourist Enterprises (acte.com.cy)

Center of Research and Development of H.M. of Syros (journeystobelievein.com)

Simply reply to this email with a desired date and time of the meeting

Εικόνα 25 Φυλλάδια από την έκθεση ITB Berlin 2023

Στο περίπτερο μοιράστηκαν σχετικά φυλλάδια με επιλεγμένους προορισμούς από την Κύπρο, την Κρήτη και το Νότιο Αιγαίο. Για την Κρήτη επιλέχθηκαν, η Ιερά Μονή Αρκαδίου στο

Ρέθυμνο, η Ιερά Μονή Φανερωμένης στην Ιεράπετρα και Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος Τζαγκαρόλων. Τέλος, στο περίπτερο χρησιμοποιήθηκαν προωθητικά αντικείμενα, έντυπο υλικό, αφίσες, καθώς και οθόνες προβολής ιστοσελίδων, θρησκευτικών διαδρομών κ.α..

4.2 Αποτελέσματα συνεντεύξεων

Το σύνολο των ερωτήσεων είναι 9, οι οποίες στόχευαν εκπροσώπους του εκκλησιαστικού χώρου, επιχειρηματίες του τουρισμού, οι οποίοι δραστηριοποιούνται ή δραστηριοποιούνταν με θρησκευτικά ταξίδια ή γενικότερα τον θρησκευτικό/ προσκυνηματικό τουρισμό και τέλος εκπροσώπους του δημοσίου τομέα σχετικά με τον πολιτισμό και τουρισμό.

Με σκοπό την ομαλή καταγραφή των αποτελεσμάτων θα αποκωδικοποιηθούν οι συνεντευξιαζόμενοι με τους εξής χαρακτηρισμούς:

- Ιερέας,
- Επικεφαλής Θρησκευτικού τουρισμού,
- Αρχαιολόγος
- Επιχειρηματίας τουρισμού 1,
- Επιχειρηματίας τουρισμού 2,
- Εκπρόσωπος Δημοσίου φορέα 1,
- Εκπρόσωπος Δημοσίου φορέα 2,
- Εκπρόσωπος Δημοσίου φορέα 3,

Ερώτηση 1. Ποια η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης;

Σε αυτήν την ερώτηση σχεδόν όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι συμφώνησαν ομόφωνα στο γεγονός ότι η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη είναι καταλυτική και ότι συμβάλει σε μεγάλο ποσοστό στην ανάκαμψη της οικονομικής τουριστικής βιομηχανίας γενικότερα. Φαίνεται πως το έντονο θρησκευτικό πνεύμα καθώς και τα αμέτρητα θρησκευτικά μνημεία κατά το μήκος και πλάτος του νησιού παρουσιάζουν τεράστια δυναμική. Επιπλέον κατά τον Εκπρόσωπο Δημοσίου φορέα 2, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί ανερχόμενη μορφή τουρισμού για την χώρα και μπορεί να κάνει σημαντική διαφορά όπως επίσης μπορεί να συμβάλει περαιτέρω στην αναβάθμιση του συνολικού τουριστικού προϊόντος του τόπου. Από την άλλη κατά τον Επικεφαλής Θρησκευτικού τουρισμού, θεωρεί ότι η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στο νησί δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη στην συνολική τουριστική ανάπτυξη αλλά είναι θετικός με το γεγονός ότι υπάρχει δυνατότητα αλλαγής. Συμπερασματικά οι απαντήσεις και η στάση των συνεντευξιαζόμενων, υποδηλώνουν ότι αναγνωρίζουν την σπουδαιότητα του θρησκευτικού τουρισμού στην γενικότερη τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης αλλά ακόμη και ολόκληρης της χώρας.

Ερώτηση 2. Ποια είναι τα στοιχεία (ή χαρακτηριστικά) που κάνουν την Κρήτη ιδανικό τόπο για την ανάπτυξη θρησκευτικού τουρισμού;

Η συγκεκριμένη ερώτηση έφερε πληθώρα απαντήσεων με τους συνεντευξιαζόμενους να συμφωνούν, παρουσιάζοντας μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται να παρουσιάζουν στοιχεία ή χαρακτηριστικά εκτός των συνηθισμένων. Συγκεκριμένα, το στοιχείο των αμέτρητων θρησκευτικών μνημείων και η έντονη παρουσία της θρησκευτικής παράδοσης του νησιού, αναφέρθηκε σχεδόν από όλους, αφού οι 7 στους 8 αναφέρθηκαν με την ίδια ορολογία. Ο Αρχαιολόγος, αναφέρει "Τα αμέτρητα μνημεία δημιουργούν σήμερα ένα μεγάλο και αξιοποιήσιμο κεφάλαιο για να αναπτυχθεί ο θρησκευτικός

τουρισμός. Αξίζει να σημειωθεί, πως ακόμη και οι Εφορείες Αρχαιοτήτων των 4 νομών της Κρήτης, δεν γνωρίζουν τον ακριβή αριθμό των αγιογραφημένων εκκλησιών πάνω στην Κρήτη καθώς είναι πάνω από 2000. Οι περισσότερες είναι μικρές, στην ύπαιθρο κάποιες ξεχασμένες ή ερειπωμένες ή κάποιες σε καλή και κάποιες σε μέτρια κατάσταση. Μόνο και μόνο αυτό σαν αναφορά δείχνει πως έχουμε κάτι πολύ ιδιαίτερο καθώς δεν συμβαίνει αναλογικά και με την έκταση σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας... από τα βυζαντινά χρόνια η Κρήτη δέχθηκε πολύ σημαντικά θρησκευτικά ιδρύματα και μονές αλλά και κυρίως εκκλησίες” ενώ ο Επιχειρηματίας τουρισμού 1 βρίσκει ως βασικότερο στοιχείο το γεγονός συμβίωσης της φύσης με των θρησκευτικών μνημείων σε όλη έκταση του νησιού. Παράλληλα, την ίδια θέση φαίνεται να παίρνει και η Εκπρόσωπος Δημοσίου τομέα 3, υποστηρίζοντας ότι “ολόκληρο το Μιραμπέλλο έχει χαρακτηριστεί ως το Άγιο Όρος της Κρήτης εξ αιτίας του πλήθους των ναών και των μοναστηριών”.

Στην συνέχεια, 5 από τους συνεντευξιζόμενους αναφέρονται στην φυσική ομορφιά του νησιού, τα εξαιρετικά τοπία, μονοπάτια, βουνά κ.α. καθώς και η παρουσία της θάλασσας συμβάλει σημαντικά στην ανάδειξη και ανάπτυξη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος. Από την άλλη η κρητική διατροφή φαίνεται να καταλαμβάνει την τέταρτη θέση με 4 στους 8 να την επικαλούνται. Ειδικότερα και σχετικά με την διατροφή, αναφέρεται η παρουσία του κρασιού και λαδιού, ακόμη και των κρητικών βοτάνων, καθώς και οι διαδρομές που προκύπτουν από αυτά τα αγαθά. Σε απόρροια της διατροφής και της φυσικής ομορφιάς προκύπτει η αναφορά στην γεωμορφολογία / γεωγραφία- θέση και το κλίμα του νησιού. 2 στους 8 συμμετέχοντες αναφέρθηκαν στους παραπάνω όρους αλλά φαίνεται πως οι περισσότεροι αφήσαν να εννοηθεί είτε στην ίδια ερώτηση είτε σε άλλες, πως η γεωγραφική θέση, ή χλωρίδα και πανίδα του νησιού και το μεσογειακό κλίμα συμβάλλουν απόλυτα. Επιπλέον, 3 στους 8 αναφέρονται στην κουλτούρα και την φιλοξενία του νησιού ενώ ο Εκπρόσωπος Δημοσίου τομέα 1, αναφέρει ότι “οι πολλές και σύγχρονες τουριστικές μονάδες σε όλο το νησί και το υψηλό επίπεδο των παρεχόμενων τουριστικών υπηρεσιών αποτελούν ένα ιδανικό συνδυασμό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού – προσκυνηματικού τουρισμού” υποδηλώνοντας το υψηλό επίπεδο των τουριστικών υπηρεσιών φιλοξενίας.

Επιπροσθέτως, η ύπαρξη ύψιστης καλλιτεχνικής παράδοσης και τέχνης, αναφέρεται από 2 συμμετέχοντες, τον Αρχαιολόγο να υποστηρίζει ότι “η παρουσία στα 470 χρόνια της ενετοκρατίας, η συμβίωση αυτή μεταξύ των δύο καλλιτεχνικών παραδόσεων δηλαδή βυζαντινή και βενετική δυτική με την επίδραση της τέχνης της αναγέννησης ήταν κάτι το οποίο έδωσε μοναδικά αποτελέσματα και δεν συνέβη αλλού μία τέτοια ώσμωση...από τα βυζαντινά χρόνια η Κρήτη δέχθηκε πολύ σημαντικά θρησκευτικά ιδρύματα και μονές αλλά και κυρίως εκκλησίες κυρίως ως αρχιτεκτονήματα και ως χώρους που αγιογραφήθηκαν και τοιχογραφήθηκαν μέσα και αυτά μπορέσουν αν αποτελέσουν σημεία επισκέψεων και σημεία δραστηριοτήτων και εκπαιδευτικών, ακόμη και ιδιαίτερων τελείως εξιδεικευμένων καλλιτεχνικών δράσεων”. Η καλλιτεχνική αξία και σπουδαιότητα των ναών και μνημείων, των τοιχογραφιών και αγιογραφιών, της αρχιτεκτονικής και των φορητών εικόνων, αναφέρεται και αναγνωρίζεται από όλους τους συμμετέχοντες και σε άλλες ερωτήσεις.

Τέλος, 2 συνεντευξιζόμενοι δίνουν έμφαση στην ύπαρξη διαδρομών, με την Εκπρόσωπο Δημοσίου τομέα 3, να αναφέρεται στις εναλλακτικές επιλογές από τις διαδρομές γαστρονομίας, οι δρόμοι του κρασιού, φυσιολατρικές διαδρομές μέχρι προσκυνηματικές/ θρησκευτικές διαδρομές. Επίσης, ο Επιχειρηματίας τουρισμού 1, μεταξύ άλλων αναφέρετε σε διαδρομές και μονοπάτια γεμάτα πράσινο και μέσα στην φύση, τα οποία οδηγούν σε ένα ναό ή μοναστήρι. Αυτές οι διαδρομές ταξιδεύουν τον επισκέπτη πίσω στον χρόνο αναβιώνοντας την μοναστηριακή εκκλησιαστική ζωή.

Ερώτηση 3. Ποια είναι τα στοιχεία (ή χαρακτηριστικά) που δυσκολεύουν την υλοποίηση/ ανάπτυξη δράσεων θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη;

Υπό-ερώτηση: Τι μπορεί να γίνει ώστε να εξαλείψουν αυτοί οι παράγοντες;

Οι περισσότεροι των συνεντευξιαζόμενων, στην ερώτηση που αφορούσε τις αδυναμίες και τους παράγοντες που δυσκολεύουν την υλοποίησή δράσεων θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη, αναφέρθηκαν στην έλλειψη συνεργασίας. Ειδικότερα, οι 5 από τους 8 συμμετέχοντες εξέφρασαν τον ίδιο προβληματισμό υποστηρίζοντας είτε πως δεν υπάρχει διάθεση συνεργασίας είτε σε έλλειψη βούλησης. Όπως τόνισε ο Ιερέας, παράγοντες που δυσκολεύουν είναι *“η άσκηση διοίκησης και κατά συνέπεια οργάνωσης των αναπτυξιακών φορέων του Τόπου για την αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων. Δηλαδή δεν υπάρχει ουσιαστική συνεργασία. Ίσως αυτό βέβαια να αρχίζει να αλλάζει διότι ολοένα και περισσότερο αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα της προβολής και αξιοποίησης του θρησκευτικού μας πλούτου”*. Στην συνέχεια κάποιιοι εντοπίζουν ως αδυναμία την έλλειψη πόρων με 3 στους 8 να το υποστηρίζει. Επίσης 3 στους 8 εστιάζει στις υποδομές του νησιού, με κάποιους να προβληματίζονται περισσότερο για την ποιότητα των υποδομών ενώ άλλοι στην δυσκολία αυτών να ανταπεξέλθουν εκτός σεζόν λόγω εποχικότητας καθώς και μια σειρά άλλων προβληματισμών γύρω από το θέμα όπως είναι οι οικονομικές διακυμάνσεις μεταξύ των εποχών. Παράλληλα με αυτούς τους προβληματισμούς, 2 στους 8 αναφέρουν το οδικό δίκτυο της Κρήτης καθώς δυσκολίες που εντοπίζουν σε δύσβατα μέρη. Στην συνέχεια, κάποιιοι συμφώνησαν δηλαδή 2 στους 8, ότι οι τουριστικοί πράκτορες σε αρκετές περιπτώσεις δυσκολεύουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού λόγω διαφόρων κολλημάτων. Για παράδειγμα ο Επιχειρηματίας τουρισμού 1 υποστηρίζει ότι *“δεν μας επιτρέπει ο νόμος να επιλέξουμε θεολόγους ως ξεναγούς, διότι υπάρχουν κάποια νομικά πλαίσια που δυστυχώς εμποδίζουν την πρόσληψη από τα γραφεία μας, (λόγο ότι οι περισσότεροι είναι δημόσιοι-υπάλληλοι καθηγητές) με αποτέλεσμα να χάνετε μία άριστη προσκυνηματική ξενάγηση. Όταν ένα πρόσωπο έχει μυστηριακή ζωή και συμμετέχει και είναι ενεργός στα μυστήρια της εκκλησίας και είναι και θεολόγος η ξενάγηση που θα κάνει στον επισκέπτη είναι πραγματικά θεάρεστη χωρίς να παίζει σημασία σε ποιο δόγμα ανήκει και ποια είναι τα πιστεύω του. Όταν η ξενάγηση γίνεται από επαγγελματίες ξεναγούς, χωρίς να θέλω να μειώσω αυτόν τον τόσο σημαντικό θεσμό και επάγγελμα, λόγω όμως, της ιδιαιτερότητας του κλάδου, δεν μπορεί να μεταδώσει αυτή την “μυσταγωγία” όσο ένας θεολόγος ο οποίος έχει πραγματική ζωή”*. Τέλος, φαίνεται ενδιαφέρον ότι δύο συνεντευξιαζόμενοι αναφέρονται σε κοινό προβληματισμό, ο οποίος αφορά την έλλειψη κοινού στόχου και κοινής πολιτικής, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να επιτευχθεί ένα ομολογούμενος στόχος. Η Εκπρόσωπος του Δημοσίου τομέα 3, έχει προτείνει ότι για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, χρειάζεται να συνενωθούν δυνάμεις και να προχωρήσουν στα εξής βήματα *“Απαιτείται καλό branding στα σημαντικά μνημεία του τόπου, διατήρηση σε καλή κατάσταση των θρησκευτικών μνημείων και φροντίδα των υποδομών και το συλλείτουργο των εμπλεκόμενων φορέων»*, ενώ ο Αρχαιολόγος προτείνει ότι *“Το ορθότερο είναι να αποσαφηνιστούν οι στόχοι και να καθοριστούν εννοείς διαδικασίες στην Κρήτη μέσω ενός οργανισμού, ο οποίος οργανισμός θα έχει την δυνατότητα να συμμετέχει σε Ευρωπαϊκά προγράμματα και να έχει την δυνατότητα αυτονομίας. Αυτό σε συνεργασία με στελέχη της διοικούσας εκκλησίας αλλά και με επιστήμονες. Μόνο όταν αντιμετωπιστεί ενιαία ο θρησκευτικός τουρισμός θα δημιουργήσει ένα καλό προηγούμενο”*.

Ερώτηση 4. Γνωρίζετε δράσεις στις οποίες έχει λάβει μέρος η Εκκλησία της Κρήτης με σκοπό την ανάδειξη, διάσωση και προβολή του θρησκευτικού πολιτισμού και τουρισμού;

Υπό-ερώτηση: Εάν όχι γνωρίζετε δράσεις συνεργασίας μεταξύ φορέων αναφορικά με την ανάπτυξη δράσεων του θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη;

Σχετικά με την παραπάνω ερώτηση και αναφορικά με το αν γνωρίζουν δράσεις στις οποίες έχει λάβει μέρος η Εκκλησία της Κρήτης με σκοπό την ανάδειξη, διάσωση και προβολή θρησκευτικού πολιτισμού και τουρισμού, σχεδόν όλοι οι συμμετέχοντες της συνέντευξης απάντησαν θετικά. Εμφανίζεται μόνο μία απάντηση με αρνητικό πρόσημο, η οποία υποδηλώνει ότι τέτοιου είδους δράσεις όπως ανάδειξης και διάσωσης δεν έγιναν γνωστές σε καθολικό επίπεδο. Ειδικότερα, 6 στους 8 συμμετέχοντες αναφέρθηκαν σε δράσεις όπως η συμμετοχή της Εκκλησίας σε συνέδρια, ομιλίες, ημερίδες, εκθέσεις και εκδηλώσεις με σκοπό την ανάδειξη του θρησκευτικού τουρισμού. 3 στους 8 συμμετέχοντες αναφέρθηκαν επίσης, στην συμμετοχή της Εκκλησίας της Κρήτης στο ECONOMIST το οποίο διοργανώθηκε στο πλαίσιο συνεργασίας με την Περιφέρεια Κρήτης και του Ελληνικού Υπουργείου Τουρισμού με τίτλο Religious Tourism: Encouraging inclusive growth. Στην συνέχεια, ισοψηφία παρουσιάζουν με 2 στους 8 καθώς αναφέρονται σε δράσεις όπως το διακρατικό πρόγραμμα INTERREG στο πλαίσιο Ευρωπαϊκής Εδαφικής Συνεργασίας, η Πράξη ReCult Magnum, η έκδοση Οδηγού των Χριστιανικών Μνημείων στην Κρήτη μέσω της Μ.Κ.Ο. Φιλοξενία, καθώς και δράσεις της Ορθόδοξης Ακαδημίας Κρήτης. Συγκεκριμένα, ο Αρχαιολόγος αναφέρει ότι *“το έργο Ψηφιακό Αποσφράγισμα Αγιώνυμων νήσων στο πλαίσιο του Προγράμματος INTERREG και την Πράξη ReCult Magnum , το οποίο πρώτα φορά φέρει μία τόσο σημαντική και επιστημονικά τεκμηριωμένη προσέγγιση αυτών των θεμάτων. Τα αποτελέσματα αυτά, εάν συνεχιστούν και δεν τελειώσουν αλλά αποτελέσουν τον αρχικό πυρήνα καταγραφής αλλά με την ίδια συλλογιστική και εμπειρία, νομίζω θα φτάσουμε σε πολύ καλά αποτελέσματα”*.

Ερώτηση 5. Πως και με ποιους τρόπους στηρίζετε την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού;

Επεξήγηση: Στηρίζετε δράσεις προβολής και διαφήμισης θρησκευτικού περιεχομένου.

Η ερώτηση αφορά τους τρόπους με τους οποίους οι συμμετέχοντες στηρίζουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού. Κάποιοι από τους συμμετέχοντες φαίνεται να έχουν συνεργαστεί τουλάχιστον μία φορά με δημοσίους φορείς, δήμους, περιφέρεια Κρήτης, χώρες του εξωτερικού, μουσεία κ.α. ενώ άλλοι φαίνεται να έχουν συμμετέχει σε έργα, εκθέσεις και συνέδρια. Σημαντικό ποσοστό αναφέρετε στην χρήση ιστοσελίδων και μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως μέσω διαφήμισης. Συγκεκριμένα ο Εκπρόσωπος Δημοσίου τομέα 1, αναφέρει ότι *“ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού διαχρονικά προωθούσε τον Θρησκευτικό Τουρισμό και από τα πρώτα του βήματα μιας και αυτός αποτελούσε στρατηγικά ένας από τους πυλώνες του τουρισμού προς ανάπτυξη...επίσης προβάλλουμε δράσεις και μέρη θρησκευτικού ενδιαφέροντος μέσω του app Visit Greece το οποίο έχει εκατομμύρια συνδρομητές σε όλων το κόσμο”*. Τέλος, κάποιοι από του συμμετέχοντες έχουν διοργανώσει εκδρομές και θρησκευτικές διαδρομές.

Ερώτηση 6. Ποια είναι η άποψη σας για την ανάπτυξη θρησκευτικών – πολιτιστικών διαδρομών;

Η ερώτηση 6 εστιάζει στην άποψη των συμμετεχόντων περί των θρησκευτικών πολιτιστικών διαδρομών. Οι θρησκευτικές διαδρομές αναφέρονται ως η μέγιστη βιωματική εμπειρία που μπορεί να αποκομίσει κάποιος, απογειώνει την εμπειρία καθώς και δημιουργεί κίνητρο για να επιστρέψει. Οι περισσότεροι θεωρούν ότι οι διαδρομές δίνουν την δυνατότητα στον επισκέπτη να αντιληφθεί το γύρω περιβάλλον καλύτερα και η επαφή με το φυσικό τοπίο να είναι

αμεσότερη. Ο Εκπρόσωπος Δημοσίου τομέα 1, βρίσκει τις θρησκευτικές διαδρομές εξαιρετικό εργαλείο με το οποίο δημιουργείται ένα δίκτυο προορισμών με αποτέλεσμα την παρουσίαση ενός συνολικού προϊόντος. Εκτός από αξιόλογη ενέργεια, για τον Εκπρόσωπο Δημοσίου τομέα 2, θεωρείται ότι οι θρησκευτικές διαδρομές προωθούν ένα βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης. Επιπλέον, ο Αρχαιολόγος αναφέρεται στο Εργαστήριο που διοργάνωνε κατά σειρά ετών ως εκπαιδευτικός και αρχαιολόγος, με κύριο μέλημα του την διοργάνωση δραστηριοτήτων που περιλαμβάνουν κυρίως διαδρομές πολιτιστικής και θρησκευτικής αξίας. Τέλος, αρκετοί από τους συνεντευξιαζόμενους αναφέρθηκαν στις διαδρομές που καταγράφηκαν μέσω του οδηγού Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης και στην συνέχεια μέσω της δικτυακής πύλης Ορθόδοξη Κρήτη το οποίο είναι μεταφρασμένο σε αρκετές γλώσσες και ο επισκέπτης είναι σε θέση να εντοπίζει μνημεία, ναούς και μονές σε συνδυασμό με διαδρομές ασύλληπτης φυσικής ομορφιάς σε όλη την έκταση του νησιού.

Ερώτηση 7. Τι θα αλλάζατε στις έως τώρα δράσεις που πραγματοποιούνται στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη;

Η ερώτηση 7 εστιάζει στις αλλαγές που θα έκαναν οι συμμετέχοντες στις έως τώρα δράσεις που πραγματοποιούνται στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού. Οι περισσότεροι αναφέρονται στο γεγονός ότι θα ήθελαν να δουν μεγαλύτερη προθυμία για συνεργασία ή τουλάχιστον πιο ουσιαστική συνεργασία του ιδιωτικού τομέα με του δημοσίου και της Εκκλησίας της Κρήτης. Συγκεκριμένα, για τον Εκπρόσωπο Δημοσίου φορέα 1, οι δράσεις που πραγματοποιούνται στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού στην Κρήτη έχουν πλέον δυναμική και είναι προς την σωστή κατεύθυνσή, θα επιθυμούσε όμως παρόλα αυτά να υπάρχει μεγαλύτερη εξωστρέφεια. Η Εκπρόσωπος Δημοσίου Φορέα 3, υποστηρίζει ότι *“η ανάγκη προβολής και προώθησης του θρησκευτικού τουρισμού είναι επιτακτική...τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό ως θεματική ενότητα χρήζει επανασχεδιασμού. Η Κρήτη δεν απέκτησε τα προηγούμενα χρόνια την ταξιδιωτική ταυτότητα που έχουν αποκτήσει άλλες περιοχές της χώρας όπως το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα, η Λέσβος ακόμα και η Αίγινα με τον Άγιο Νεκτάριο. Η εκκλησία της Κρήτης, η Περιφέρεια αλλά και οι Δήμοι οφείλουν να επενδύσουν στην προβολή του προϊόντος μέσα από press trip δημοσιογράφων που συνεργάζονται με εξιδανικευμένα μέσα ενημέρωσης θρησκευτικού αποκλειστικά περιεχομένου, και με την ταυτόχρονη προσέγγιση κοινωνικών ομάδων μέσα από διάφορους τρόπους που επιθυμούν να πραγματοποιήσουν ταξίδια με αυτό το περιεχόμενο»*. Επιπλέον, έγιναν προτάσεις όπως η δημιουργία μιας κοινής επιτροπής ή οργανισμού όπως επίσης και στην συστηματικότερη διατήρηση και συντήρηση των μνημείων όπως και των υποδομών. Επίσης, αρκετοί στάθηκαν στην επιμόρφωση και κατάρτιση των εμπλεκόμενων με τον Αρχαιολόγο να αναφέρετε σε ένα οδυνηρό κομμάτι, ότι *“πολλά από τα μνημεία αυτά τα οποία είτε είναι απομονωμένα είτε παραιτημένα στην ύπαιθρο και πολλές φορές με την καλή πρόθεση των ιερέων, οι οποίοι θέλουν να τα συντηρήσουν και δεν έχουν της γνώσεις και τα καταστρέφουν”*.

Ερώτηση 8. Έχετε λάβει μέρος σε δράσεις ή έργα με σκοπό την ανάδειξη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος.

Η ερώτηση 8 εστιάζει περισσότερο στο αν και πόσοι έχουν συμμετέχει σε έργα ή δράσεις. Όλοι οι συμμετέχοντες έχουν συμμετάσχει ή λάβει μέρος. Αξίζει να σημειωθεί η αναφορά του Εκπρωσώπου Δημοσίου τομέα 1 ότι *“στην πλατφόρμα του EOT Visit Greece με εκατομμύρια συνδρομητές από όλων τον κόσμο υπάρχει ειδική κατηγορία με θέμα Θρησκευτικός Τουρισμός, που μπορεί ο επισκέπτης να βρει πληροφορίες αλλά και συγκεκριμένες δράσεις”*. Όπως φαίνεται λοιπόν από τα αποτελέσματα οι συνεντευξιαζόμενοι έχουν λάβει μέρος σε

διακρατικά προγράμματα, συνέδριο Economist, δημιουργία ιστοσελίδων θρησκευτικών διαδρομών. Επίσης δράσεις, όπως διοργάνωση εικονικών περιηγήσεων έχουν υλοποιηθεί από τον Επιχειρηματία τουρισμού 2. Μέσω αυτής της ερώτησης, φαίνεται πως όλοι συμμετέχοντες έχουν έρθει σε επαφή ή έχουν προσπαθήσει να συμβάλλουν στην διοργάνωση ή συμμετοχή εκδηλώσεων και άλλων δράσεων, με σκοπό την ανάδειξη του θρησκευτικού τουρισμού. Φυσικά η συμμετοχή σε τέτοιου είδους έργα μόνο θετική μπορεί να είναι, υποδηλώνοντας πως η μελλοντική εμπλοκή σε παρεμφερείς δράσεις είναι εφικτή.

Ερώτηση 9. Εντοπίζετε διαφορές ανάμεσα στην συμπεριφορά του προσκυνητή με αυτή του θρησκευτικού τουρίστα και αν ναι που;

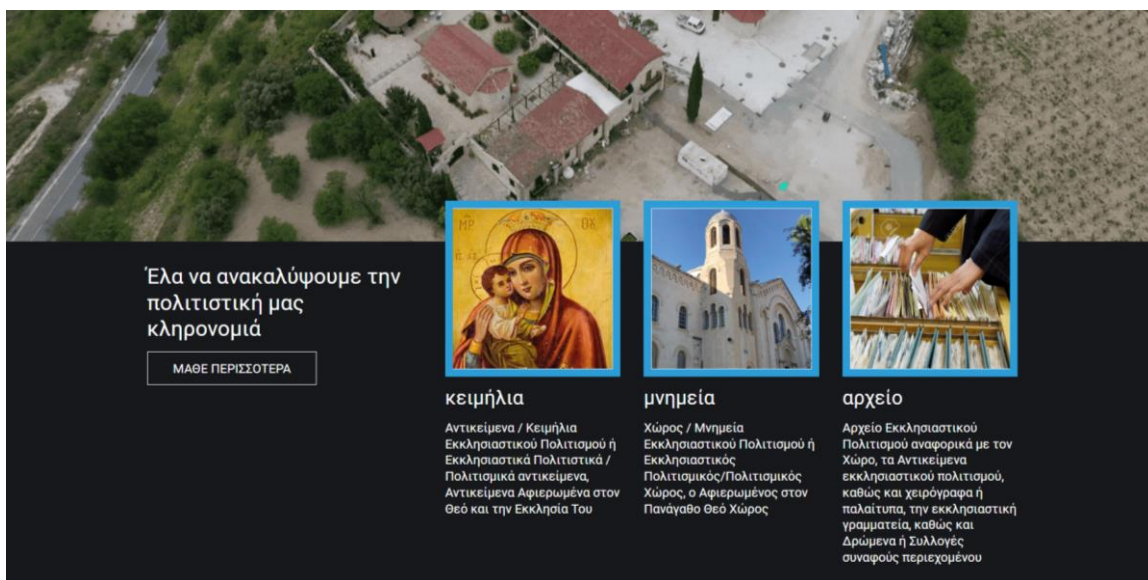
Η τελευταία ερώτηση εστιάζει στο αν οι συμμετέχοντες εντοπίζουν διαφορές ανάμεσα στην συμπεριφορά του προσκυνητή και τον θρησκευτικού τουρίστα με μεγάλο ποσοστό να εντοπίζει διαφορές. Ο Επικεφαλής θρησκευτικού τουρισμού, αναφέρει πως *“η βασική διαφορά εγγυάται στο λόγο για τον οποίο ένας άνθρωπος αποφασίζει να επισκεφθεί ένα προορισμό”*. Συγκεκριμένα, ο Αρχαιολόγος υποστηρίζει πως *“εντοπίζω διαφορές αλλά δεν εντοπίζω κάποιο πρόβλημα σε αυτό διότι ένας προσκυνητής έχει μια περιορισμένη οπτική του τι θέλει να δει σε ένα θρησκευτικό μνημείο δηλαδή το βλέπει συνήθως με την λατρευτική για όψη. Αν όμως για παράδειγμα, του ανοίξεις τις πόρτες ενός μουσείου ή του το προβάλεις ή τον ξεναγήσεις και του δώσεις μία άλλη διάσταση ή μια ευρύτερη οπτική, μέσω των οπτικοακουστικών μέσων, της τέχνης της αρχιτεκτονικής και της ιστορικής διάστασης τότε τον προσκυνητή τον μετατρέπεις εν δυνάμει σε θρησκευτικό τουρίστα”*. Αυτή η ερώτηση βρίσκει επί το πλείστον τους συμμετέχοντες να συμφωνούν σχετικά με τα διαφορετικά κίνητρα που παρουσιάζουν οι προσκυνητές σε σχέση με τους θρησκευτικούς τουρίστες αλλά φαίνεται πως εκτός αυτού παρουσιάζουν μια σχετικά κοινή πορεία ως προς τις περαιτέρω απαιτήσεις και ανάγκες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ο κλάδος του θρησκευτικού τουρισμού παρουσιάζει τρομερό ενδιαφέρον και έχει εισέλθει δυναμικά στις επιλογές των εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Βέβαια το φαινόμενο του θρησκευτικού τουρισμού δεν είναι σύγχρονο καθώς από την αρχαιότητα ακόμη προσκυνητές ταξίδευαν από τον τόπο κατοικίας τους σε μακρινούς τόπους μόνο και μόνο για να προσκυνήσουν (Zamani-Farahani & Eid, 2016). Το προσκύνημα υποδηλώνει την αναγκαιότητα των ανθρώπων να τιμήσουν τα θεία και αυτή η ενέργεια (ανάγκη) εντοπίζεται στην Ελλάδα ήδη πριν τον Χριστιανισμό με την έννοια *ικέτης* (Naiden, 2005). Βέβαια, φαίνεται πως ο σύγχρονος προσκυνητής φέρει τα χαρακτηριστικά εκείνα του προσκυνητή του παρελθόντος, αυτό όμως δεν φαίνεται να συμβαίνει στον θρησκευτικό τουρίστα. Σημειώνονται σημαντικές διαφορές αναμεσα στους προσκυνητές και τους θρησκευτικούς τουρίστες χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν εντοπίζονται και ομοιότητες (Βαγιόνης & Σκούλτσος, 2016). Παρόλα αυτά και οι δύο περιπτώσεις εμφανίζουν ανάγκες και χρησιμοποιούν κάποια κριτήρια για την επιλογή ενός τόπου και αυτό φαίνεται να αρχίζει σιγά σιγά να λαμβάνεται υπόψιν από τους εμπλεκόμενους φορείς στον θρησκευτικό τουρισμό. Σε αυτό το σημείο να σημειωθεί πως ο τουρισμός γενικότερα για την Κρήτη σημαίνει οικονομική άνθιση και ευημερία.

Η σπουδαιότητα της διαφύλαξης, ανάδειξης και προώθησης της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς φέρει στο προσκήνιο δυο από τα σημαντικότερα έργα για τον θρησκευτικό τουρισμό στην Κρήτη όπως αυτά εντοπίστηκαν στην έρευνα. Στόχος των έργων είναι η εφαρμογή δράσεων και συνεργασιών μεταξύ εθνικών, περιφερειακών και τοπικών ενδιαφερόντων. Το ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Πλοηγοί Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς Εκκλησιών Κύπρου και Κρήτης, είναι μακράν ένα καινοτόμο έργο το οποίο δημιούργησε μια ψηφιακή πλατφόρμα εμπλουτισμένη με ψηφιοποιημένα έργα όπως μνημεία, κειμήλια και αρχεία.

Έλα να ανακαλύψουμε την πολιτιστική μας κληρονομιά

ΜΑΘΕ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ

κειμήλια	μνημεία	αρχείο
Αντικείμενα / Κειμήλια Εκκλησιαστικού Πολιτισμού ή Εκκλησιαστικά Πολιτιστικά / Πολιτισμικά αντικείμενα, Αντικείμενα Αφιερωμένα στον Θεό και την Εκκλησία Του	Χώρος / Μνημεία Εκκλησιαστικού Πολιτισμού ή Εκκλησιαστικός Πολιτισμικός/Πολιτισμικός Χώρος, ο Αφιερωμένος στον Πανάγαθο Θεό Χώρος	Αρχείο Εκκλησιαστικού Πολιτισμού αναφορικά με τον Χώρο, τα Αντικείμενα εκκλησιαστικού πολιτισμού, καθώς και χειρόγραφα ή παλιότυπα, την εκκλησιαστική γραμματεία, καθώς και Δρώμενα ή Συλλογές συναφούς περιεχομένου

Εικόνα 26 Ψηφιακό Αποσφράγισμα – Site

Πηγή: <http://www.aposphragisma.digital/aposphragisma-portal/>

Το έργο χαρακτηρίζεται ως γέφυρα διασυννοριακής διασύνδεσης αξιόπιστων θρησκευτικών πληροφοριών διότι ολοκλήρωσε την ψηφιακή αποτύπωση εκκλησιαστικών πολιτισμικών αγαθών στην Κρήτη και Κύπρο καθώς στήθηκαν εργαστήρια με σύγχρονες υποδομές ψηφιακής αποτύπωσης όπως για παράδειγμα συστήματα ενδοεπικοινωνίας, διάθεσης ψηφιακού υλικού, γεωγραφικών πληροφοριών (GIS) και αναζήτησης ανοικτών διασυνδεδεμένων δεδομένων (linked open data) κ.α. Επίσης, αξιοποιήθηκαν γνώσεις εξειδικευμένου προσωπικού και καταρτισμένων ανθρώπων με σκοπό την εκπαίδευση εθελοντών και ενδιαφερομένων, ακόμη και επαγγελματιών στο χώρο του θρησκευτικού τουρισμού, μέσω σεμιναρίων μετάδοσης γνώσης και δεξιοτήτων. Στο ίδιο πλαίσιο ακολουθήσαν εργαστήρια μετάδοσης γνώσης καθώς και ημερίδων και συνεδρίου με θέμα την *Ψηφιοποίηση Εκκλησιαστικού Πολιτισμικού Πλούτου*.

Το έργο ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΠΟΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΑΓΙΩΝΥΜΩΝ ΝΗΣΩΝ: Πλοηγοί Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς Εκκλησιών Κύπρου και Κρήτης, όπως και το έργο RECLUT MAGNUM: Μεγιστοποίηση του αντικτύπου του Θρησκευτικού Τουρισμού σε Ελλάδα και Κύπρο, μέσα από τη στοχευμένη ανάδειξη και διάδοση της πολιτιστικής και θρησκευτικής κληρονομιάς των Εκκλησιών Ελλάδας, Κρήτης και Κύπρου, ακολουθούν τεχνικές διαχείρισης του θρησκευτικού τουρισμού όπως αυτές αποτυπώθηκαν παραπάνω καθώς και στρατηγικές για την ανάδειξη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος. Συγκεκριμένα το τρέχων έργο εστιάζει κατά αποκλειστικότητα στις δραστηριότητες προώθησης της θρησκευτικής τουριστικής ταυτότητας καθώς και στην ευθυγράμμιση των έως τώρα πολιτικών και στρατηγικών (branding) που έχουν ακολουθήσει οι 3 Εκκλησίες.

Αναμφίβολα, ο κλάδος του τουρισμού δεν μπορεί να εξελιχθεί χωρίς το μάρκετινγκ, και σίγουρα είναι μία διαδικασία που δεν έχει κορεσμό. Όπως προαναφέρθηκε άλλωστε, τα κίνητρα και τα κριτήρια, που επιλέγει ένας άνθρωπος να ταξιδέψει διαφέρουν. Ο ταξιδιώτης λοιπόν, επηρεάζεται από διαφορετικά ερεθίσματα ή έμφυτες επιθυμίες. Τα διαφορετικά ερεθίσματα και κίνητρα φαίνεται να διαφοροποιούν τους ταξιδιώτες σε κατηγορίες όπως προκύπτει από την έρευνα. Το ίδιο παρατηρείται να συμβαίνει και στον θρησκευτικό τουρίστα. Για παράδειγμα υπάρχουν θρησκευτικοί τουρίστες, οι οποίοι ταξιδεύουν σε θρησκευτικά μνημεία που αποτελούν τμήματα μόνο φυσικού τοπίου όπως τα Μετέωρα ή ιερά βουνά/ ύδατα ή επιλέγουν μέρη που διαδραματίζεται κάποιο θρησκευτικό προσκυνηματικό γεγονός όπως για παράδειγμα την εορτή του Δεκαπενταύγουστου. Από την άλλη, όπως ήδη έχει επισημανθεί, υπάρχει διαφοροποίηση των κινήτρων ανάμεσα σε έναν προσκυνητή και σε έναν θρησκευτικό τουρίστα και αυτή η διαφορά πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν και να αξιοποιείται ανάλογα τόσο σε οικονομική όσο και σε κοινωνική κλίμακα (Λαγός & Χριστογιάννη, 2006). Με γνώμονα τα κίνητρα αυτά, αλλά και όλων των χαρακτηριστικών που φέρει ένας θρησκευτικός τουρίστας και αντίστοιχα ένας προσκυνητής, η συγκέντρωση πληροφοριών και η ανάλυση αγορών, αποτελούν μέρος του μάρκετινγκ.

Ο θρησκευτικός τουρισμός στην Κρήτη για πρώτη φορά φαίνεται να αντιμετωπίζεται με την σοβαρότητα που του αρμόζει. Φαίνεται λοιπόν, πως δημόσιοι, εκκλησιαστικοί και ιδιωτικοί φορείς, εργάζονται με κοινό στόχο και όραμα. Βέβαια, αυτή η προσπάθεια δεν φαίνεται να αναγνωρίζεται από όλους, ή τουλάχιστον η έρευνα φανερώνει πως χρειάζεται μεγαλύτερη προθυμία για συνεργασία μεταξύ των φορέων. Παρόλα αυτά για να παρουσιάσουν επιτυχία όλες αυτές οι δράσεις θα πρέπει αναμφισβήτητα να ακολουθούν κάποιες διαδικασίες ζωτικής σημασίας σε βάθος χρόνου. Μία από αυτές τις διαδικασίες είναι η κατανόηση της αγοράς δηλαδή με άλλα λόγια των θρησκευτικών προσκυνηματικών τουριστών. Η κατανόηση αγοράς αφορά συμπεριφορές, ανάγκες και επιθυμίες κ.α. Στην συνέχεια ακολουθεί η τμηματοποίηση της αγοράς με σκοπό την ανάπτυξη μιας πελατοκεντρικής στρατηγικής και στοχευμένης τοποθέτησης του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος. Με βάση των Kotler κ.α. η δημιουργία αξίας είναι ένα από τα πολύ σημαντικά στάδια και επίσης, την τοποθετεί σε 4 εργαλεία η

αλλιώς 4Ps. Ειδικότερα, τα εργαλεία αυτά αναφέρονται στο Προϊόν (Product), την Τιμή (Price), το Κανάλι Διαμονής (Place) και την Προώθηση (Promotion). Μέσω αυτών των εργαλείων και των παραπάνω σταδίων επιτυγχάνεται η ικανοποίηση των επισκεπτών. Η ικανοποίηση των επισκεπτών έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία καλών και επικερδών σχέσεων και φαίνεται πως αυτό επιτυγχάνεται μέσω τμημάτων διαχείρισης πελατειακών σχέσεων. Τέλος, όλες οι παραπάνω ενέργειες αποσκοπούν στην δημιουργία μιας ισχυρής μάρκας (Kotler & Keller, 2017).

Εικόνα 27 Μείγμα του Μάρκετινγκ

Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της έρευνας συνδυαστικά με τις ανάγκες και τις δυνατότητες του νησιού, εκτός των άλλων θα πρέπει να καταγραφεί ένα επικοινωνιακό πλάνο και μια στρατηγική επικοινωνίας, να οριστούν τα επιθυμητά target groups καθώς και κανάλια επικοινωνίας. Με άλλα λόγια, το κοινό στο οποίο στοχεύει ο στρατηγικός σχεδιασμός θα πρέπει να είναι ενδιαφερόμενοι για τον εναλλακτικό τουρισμό γενικά και ειδικά για τον θρησκευτικό τουρισμό της Ελλάδας και κα επέκταση της Κρήτης. Ειδικότερα, θα πρέπει να εντοπιστεί ο θρησκευτικός τουρίστας ή ο δυνητικός θρησκευτικός τουρίστας που επιθυμεί να βιώσει την συνολική εμπειρία του τόπου, ξεπερνώντας το δίπτυχο ήλιος-θάλασσα. Επιπλέον, πρέπει να δημιουργηθεί μια σαφής και ελκυστική εικόνα για τον θρησκευτικό τουρισμό του νησιού καθώς και την ανάδειξη των πολιτιστικών θρησκευτικών διαδρομών σε συνδυασμό με τη προβολή θρησκευτικών μνημείων, μονών κ.α.. Στην συνέχεια προβλέπεται η διάδοση και η ενημέρωση μέσω μιας πολυεπίπεδης επικοινωνίας που θα διατρέχει τους βασικούς άξονες επικοινωνίας και θα προβάλλει ένα ισχυρό θρησκευτικό προϊόν για την Κρήτη.

Από την άλλη, ο κλάδος του τουρισμού είναι ιδιαίτερος καθώς το τουριστικό προϊόν δεν είναι ένα, αλλά μείγμα προϊόντων και υπηρεσιών. Η ποιότητα αυτών, είναι μία από τις μεταβλητές, η οποία επηρεάζει ανάλογα τους επισκέπτες. Γι' αυτό το λόγο οι άνθρωποι που εργάζονται γύρω από τον θρησκευτικό τουρισμό θα πρέπει να είναι καταρτισμένοι. Μεταξύ άλλων οι εργαζόμενοι των τουριστικών επιχειρήσεων, οργανισμών και φορέων του Δημοσίου, τα στελέχη ξενοδοχειακών μονάδων που απευθύνονται σε θρησκευτικούς τουρίστες και προσκυνητές, ιερείς, επίτροποι, φορείς της Εκκλησίας κ.α. θα πρέπει να είναι σε θέση να

σχεδιάζουν, να οργανώνουν και να προωθούν θρησκευτικού και πολιτιστικού περιεχομένου εκδηλώσεις, εκδρομές και περιηγήσεις. Κρίνονται απαραίτητα, η ικανότητα αποτελεσματικής επικοινωνίας, η γνώσεις στην θεολογία, στην Εκκλησία, στην λαογραφία, στην λαϊκή θρησκευτική τέχνη, στην αγιογραφία και βυζαντινή τέχνης. Επίσης, γνώσεις γύρω από τον κλάδο του τουρισμού, την ισχύουσα τουριστική νομοθεσία καθώς και την αρχαιολογική. Επιπλέον, γνώσεις ιστορίας και γεωγραφίας καθώς και των εθίμων και παραδόσεων του τόπου. Επιπρόσθετα, καθώς προσκυνητές και θρησκευτικοί τουρίστες ταξιδεύουν από όλο τον κόσμο, η επικοινωνία στην αγγλική ή σε επιπλέον ξένες γλώσσες φαίνεται να επηρεάζει θετικά την τουριστική εμπειρία διότι η επικοινωνία είναι από τις σημαντικότερες ανάγκες για έναν τουρίστα. Εν κατακλείδι, είναι πολύ σημαντικό, οι επισκέπτες να είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται αυτήν την ποιότητα πριν την βιώσουν (Mason, 2003). Ο θρησκευτικός τουρισμός και κατ' επέκταση η ανάδειξη της θρησκευτικής ταυτότητας είναι σε θέση να δημιουργήσουν την επιθυμητή εικόνα "destination image" όπως αυτή της περίπτωσης του μουσείου της Κόνιας (Κοζγιόιτ , 2016).

Βιβλιογραφία

- Aegean/UOA, U. o. (2002). *Defining measuring and evaluating carrying capacity in european tourism destinations*, B4-3040/2000/294577/MAR/D2. Athens : UOA/ Department of Environmental Studies .
- Ali, S., Maharani, L., & Untari, D. T. (2019). Development of religious tourism in Bandar Lampung, Indonesia. *African Journal of Hospitality, Tourism and leisure*.
- Anderson, L., & Burns, R. (1991). Research in classrooms: The study of teachers. teaching and instruction. *British Journal of Educational Studies*, 39(1).
- Antunes, A., Amaro, S., & Henriques, C. (2017). *Motivations for Pilgrimage: Why pilgrims travel El Camino de Santiago*. Ανάκτηση December 05, 2022, από TU Dublin Technological University Dublin: <https://arrow.tudublin.ie/>
- Boroujeny, H. Z. (2017). Tourism: a tool for spirituality development. *International Journal of Tourism and Spirituality*, 2(1), σσ. 62-72.
- Bowman, G. W. (1991). *Christian ideology and the image of a Holy Land: The place of Jerusalem in the various Christianities*. London: Routledge: *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage* .
- Brachya, V., Juhasz, F., Pavasovic , A., & Trumbic, I. (1994). *Guidelines for integrated management of coastal and marine areas (with special reference to the Mediterranean Basin, United Nations Enviroment Programme, Priority Actions Programme, Ragional Activity Centre, PAP/RAC (MAP-UNEP)*. Split: UNEP.
- Bramweel , B., & Lane, B. (2000). *Tourism Collaboration and Parterships. Politics, Practice & Sustainability*. Chanel View Publications.
- Briedenhann, J., & Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas—vibrant hope or impossible dream? *Tourism management*, 25(1), σσ. 71-79.
- Chang, C.-L., McAleer, M., & Ramos, V. (2020). A Charter for Sustainable Tourism after COVID-19. *Sustainability*, 12(9).
- Chlagheck, D. (1988). *International Terrorism: An Introduction to Concepts and Actors*. Lexington Books.
- Cleverton, R. (1979). *The economic and social impact of international tourism on developing countries*. London: Economist Intelligence Unit.
- Collins-Kreiner, N., & Nurit, K. (2000). Pilgrimage tourism in the Holy Land: The behavioural characteristics of Christian pilgrims. *GeoJournal*, 50(1), σσ. 55-67.
- Constantelos, D. J. (1968). *Byzantine Philanthropy and Social Welfare* . New Brunswick, NJ: Rutgers University Press .
- COSMOTE. (2018). *Cosmote Tv*. Ανάκτηση Δεκέμβριος 20, 2022, από www.cosmote.gr: <https://www.cosmote.gr/portal/kouzina-tou-theou>
- Council of Europe Portal. (2022). *COUNCIL OF EUROPE*. Ανάκτηση December 3, 2022, από <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes>

- Denzin, N., & Lincoln, Y. (2011). *The Sage handbook of qualitative research*. . SAGE.
- Gordon, B. (1986). The Souvenir: Messenger of the Extraordinary. *The Journal of Popular Culture*, 20(3), σσ. 135-146.
- Hall, M. C. (2007). *Pro-Poor Tourism: who benefits? perspectives on tourism and poverty reduction*. Channel View Publications .
- Koçyiğit , M. (2016). The Role of Religious Tourism in Creating Destination Image: the case of Konya Museum. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 4(7).
doi:<https://doi.org/10.21427/D7B883>
- Korstanje, M., & George, B. (2021). *The Routledge Handbook of Religious and Spiritual Tourism*. London: Routledge.
- Kotler , P., & Keller, L. (2017). *Marketing & Management 15η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ*. (Κ. Κώστας, Μεταφρ.) Κλειδάριθμος.
- Kotler, P., Armstrong, G., Harris, L., & He, H. (2020). *Principles of Marketing, 8th European Edition*. Pearson.
- Lanquar, R., & Raynouard, Y. (1981). *Le tourisme social, 2 ed. mise a jour*. Paris: Presses Universitaires De France.
- Litrell, M., Baizerman, S., Kean, R., Gahring, S., Niemeyer, S., Reilly, R., & Stout, J. (1994). Souvenirs and Tourism Styles. *Journal of Travel Research*, 1.
- Mac an Ghail, M. (1991). YOUNG, GIFTED AND BLACK: METHODOLOGICAL REFLECTIONS OF A TEACHER/RESEARCHER: Methodological reflections of a teacher/researcher. Στο G. Walford, *Doing Educational Research* (σ. 20). London: Routledge.
- Majdoub, W. (2010). Analyzing cultural routes from a multidimensional perspective. *Almatourism-Journal of Tourism*, 1(2), σσ. 29-37.
- Mason, P. (2003). *Tourism Impacts, Planning and Management*. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Meyer , D. (2004). Tourism routes and gateways: key issues for the development of tourism routes and gateways and their potential for pro-poor tourism. *ODI discussion paper*.
- Middleton, V., & Clarke, J. (2001). *Marketing in Travel and Tourism*. London: Routledge.
- Middleton , V., & Hawkins, R. (2004). *Τουριστικό μάρκετινγκ για βιώσιμη ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.
- Munar, M., & Jacobsen, J. (2013). Trust and Involvement in Tourism Social Media and Web-Based Travel Information Sources. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 19.
- Munro, D. (2017). Historical Perspectives of Shifting Motives of Shifting Motives for Faith-Based Travel. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 5(2). doi:<https://doi.org/10.21427/D7CD95>
- Naiden, F. (2005). *"Hiketai and theoi at Epidaurus."* *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: seeing the gods*. Oxford University Press.
- Norton, G. (1987, February). Tourism and International Terrorism. *The world today*, σσ. 30-33.

- Peeters, P., Gosling, S., Klags, J., Milano, C., Novelli, M., Dijkmans, C., . . . Postma, A. (2018). *Research for TRAN Committee - Overtourism: impact and possible policy responses*. Brussels: European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Transport and Tourism.
- Pine, J., & Gilmore, J. (1999). *The experience economy*, Boston. *Harvard Business School Press*.
- Pizam, A., Tarlow, P., & Bloom, J. (1997). Making Tourists Feel Safe: Whose Responsibility is it? *Journal of travel research*, σσ. 23-28.
- Ritchie, J., & Zins, M. (1978, April). Culture as determinant of the attractiveness of a tourism region. *Annals of tourism research*, 2, σσ. 252-267.
- Rowntree, D. (1994). *Preparing materials for open, distance and flexible learning: An action guide for teachers and trainers*. Routledge.
- Smith, V. (1992). The quest in guest, *Annals of tourism research*. *Elsevier*, σσ. 1-17.
- Swanson, K., & Timothy, D. (2012, June). Souvenirs: Icons of meaning, commercialization and commoditization. *Tourism Management*, 33(3), σσ. 489-499.
- UNESCO. (1972). CONVENTION CONCERNING THE PROTECTION OF THE WORLD CULTURAL AND NATURAL HERITAGE. *CONVENTION CONCERNING THE PROTECTION OF THE WORLD CULTURAL AND NATURAL HERITAGE*, (σ. 17). Paris.
- UNESCO. (2001). International Round Table on 'Intangible Cultural Heritage – Working Definitions'. *Meetings on intangible cultural heritage (co-)organized by UNESCO*. Turin. Ανάκτηση από https://ich.unesco.org/en/events?meeting_id=00057
- UNESCO. (2022). UNESCO. Ανάκτηση από [whc.unesco.org](https://whc.unesco.org/en/danger): <https://whc.unesco.org/en/danger>
- Williams, S. (1998). *Tourism Geography*. London: Routledge.
- Yasin, R., Jauhar, J., Rahim, N., Namoco, S., & Bataineh, M. (2020). COVID-19 and Religious Tourism: an overview of impacts. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, σσ. 155-162.
- Zamani-Farahani, H., & Eid, R. (2016). Muslim world: A study of tourism & pilgrimage among OIC. *Tourism Management Perspectives*, σσ. 144-149.
- Ανάσης, Σ. (1976). *ΤΑ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΑ ΒΟΤΑΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*. Αθήνα: ΜΑΚΡΗ.
- Ανδριανάκης, Μ., & Γιαπιτσόγλου, Κ. (2012). *Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης*. Ηράκλειο: Γιαπιτσόγλου.
- Βαγιόνης, Ν., & Σκούλτσος, Σ. (2016). *Ο πολιτισμικός και θρησκευτικός τουρισμός ως συνιστώσες του εθνικού τουριστικού προϊόντος*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Δανδόλου, Ν. (2020). *ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ - Διεθνές Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*. Ανάκτηση Ιανουάριος 2023, από www.orthodoxianewsagency.gr: <https://www.orthodoxianewsagency.gr/epikairota/pagkosmios-thriskytikos-tourismos-300-ekatommyria-taksidiotes-me-tziro-15-dis-dol-pylonas-anaptyksis-gia-tin-ellada/>

- Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. (χ.χ.). *Culture.gov*. Ανάκτηση December 05, 2022, από Πολιτιστικές Διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης: <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=3225>
- Ελληνικό Υπουργείο Τουρισμού. (2018, Ιούνιος 27). *Θεματικός τουρισμός – Ειδικές μορφές τουρισμού – Ρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό του θεσμικού πλαισίου στον τομέα του τουρισμού και της τουριστικής εκπαίδευσης– Στήριξη τουριστικής επιχειρηματικότητας και άλλες διατάξεις*. Ανάκτηση 2022, από Opengov.gr: http://www.opengov.gr/tourism/wp-content/uploads/downloads/2018/06/s_n_thematikos_tourismos.pdf
- Εργαστήριο Τουρισμού & Επιχειρηματικότητας. (2022). *Σχεδιασμός και Υλοποίηση 1ης Πρωτογενούς έρευνας για τον Τουρισμό στην Κρήτη «ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ»*. Ηράκλειο: ΕΛΜΕΠΑ.
- Κόνσολα, Ν. (1995). *Η διεθνής προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λαγός, Δ., & Χριστογιάννη, Π. (2006). *Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα*. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.
- Μ.Κ.Ο ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ. (2022). *Ορθόδοξη Κρήτη*. Ανάκτηση από www.orthodoxcrete.com: <https://orthodoxcrete.com/el/>
- Μοίρα, Π. (2003). Από τον προσκυνητή στον θρησκευτικό τουρίστα. *Τουριστική Επιστημονική Επιθεώρηση*(1), σσ. 87-102.
- Μοίρα, Π. (2019). *Θρησκευτικός τουρισμός & προσκυνήματα*. Αθήνα: ΦΑΙΔΙΜΟΣ.
- Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης «Αγία Αικατερίνη Σιναϊτών». (2022). *Αγίοι Βρακοφόροι και Φουστανελάδες. Εικονογραφία Νεομαρτύρων απο τν Κ'ρητη και άλλες περιοχές*. (Ε. Ψιλάκη, & Ν. Γιγουρτάκης, Επιμ.) Ηράκλειο: Ιερά Αρχιεπισκοπή Κρήτης Ε.Μ.Ι.
- Μπαξεβάνη, Ε., & Κουθούρης, Χ. (2016). ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΠΟΥ ΩΘΟΥΝ ΣΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΣΕ ΔΡΑΣΕΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ. *e-Περιοδικό Επιστήμης & Τεχνολογίας*, 11(3).
- Μυλωνόπουλος, Δ. (2006). Η διεθνής έννομη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε περίοδο εχθροπραξιών. *Περιβάλλον και Δίκαιο*, σσ. 567-575.
- Μυλωνόπουλος, Δ., & Μοίρα, Π. (2005). *Θαλάσσιος τουρισμός*. Αθήνα: Interbooks.
- Παναγιωτάκης, Γ. (χ.χ.). *ΚΡΗΤΗ Τι πρέπει να γνωρίζετε*. Ηράκλειο: Ιδιωτική Έκδοση.
- Πολύζος, Σ. (2010). Θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών.
- Πολύζος, Σ. (2015). *Αστική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.
- Σκουρής, Π., & Τροβά, Ε. (2003). *Προστασία αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη : Σάκκουλα.
- Σφακιανάκης, Μ. (2000). *Εναλλακτικές μορφές τουρισμού*. ΕΛΛΗΝ.
- Υπουργείο Τουρισμού. (2022). *Υπουργείο Τουρισμού*. Ανάκτηση December 06, 2022, από mintour.gov.gr: <https://mintour.gov.gr/>

- Φασουλάς, Χ. (2017, Δεκέμβριος 04). Οι γεωλογικές μεταβολές και οι επιπτώσεις τους στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας και της ιστορία της Κρήτης. Ηράκλειο: Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης.
- ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ. (2022). *Ορθόδοξη Κρήτη*. Ανάκτηση Δεκέμβριος 2022, από www.orthodoxcrete.com: <https://orthodoxcrete.com/el/crete/>
- Χορός Ψαλτών «Οι Κρήτες Μαΐστορες». (2022). *Χορός Ψαλτών «Οι Κρήτες Μαΐστορες»*. Ανάκτηση Δεκέμβριος 20, 2022, από www.kritesmaistores.org: <http://kritesmaistores.org/>
- Χρηστάκης, Γ., & Πατεράκης, Γ. (1995). *Η Κρήτη και η ιστορία της*. (Ν. Καλέντης, Επιμ.) Αθήνα: ΚΑΛΕΝΤΗΣ.
- Ψιλάκη, Μ., & Ψιλάκης, Ν. (2009). *ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΚΟΥΖΙΝΑ, ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ*. ΚΑΡΜΑΝΩΡ.
- Ψιλάκης, Ν. (2005). *Λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη, Έθιμα στον κύκλο του χρόνου*. Ηράκλειο: ΚΑΡΜΑΝΩΡ.